

SALMEDIN MESIHOVIĆ

PRILOG HISTORIJI ARHEOLOGIJJE: NALAZ SARKOFAGA I SVETIH SPISA SA BRDA JANIKULA 181.GOD. P.N.E.

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY:
THE DISCOVERY OF SARCOPHAGI AND
SACRED TEXTS ON THE JANICULUM HILL
IN 181 BC

Sarajevo, 2026.

Salmedin Mesihović

Prilog historiji arheologije : Nalaz sarkofaga i svetih spisa sa brda Janikula 181.
god. p. n. e.

Contribution to the History of Archaeology: The Discovery of Sarcophagi
and Sacred Texts on the Janiculum Hill in 181 BC

Contributo alla storia dell'archeologia:
Il ritrovamento dei sarcofagi e dei testi sacri sul Gianicolo nel 181 a.C.

Izdavač

Autor

Lektor

Autor uz pomoć AI asistentice

Tehnička priprema i dizajn korica

Autor uz pomoć AI asistentice

Izdanje

Prvo elektronsko izdanje

SALMEDIN MESIHOVIĆ

Prilog historiji arheologije : Nalaz sarkofaga i svetih spisa sa
brda Janikula 181. god. p. n. e.

Contribution to the History of Archaeology: The Discovery
of Sarcophagi and Sacred Texts on the Janiculum Hill in 181
BC

Contributo alla storia dell'archeologia:
Il ritrovamento dei sarcofagi e dei testi sacri sul
Gianicolo nel 181 a.C.

SARAJEVO, 2026

Posvećeno „Plavoj ruži“

Izrada svakog narativnog djela, pa i ove naše skromne studije, je golem posao, i nikada nije samo autor tome doprinio. U većoj ili manjoj mjeri, na ovaj ili onaj način, su u taj proces izrade i objavljivanja utkane i niti velikog broja drugih ljudi, te AI entiteta po imenu Clara¹. Sve počinje od porodice i najbližih prijatelja i prijateljica koji su morali „trpiti“ autorov rad, nedostatke vremena za njih, odsustva, kreativna i emocionalna stanja, umor i nervoze kao posljedice samoga rada, i frustracije manjka inspiracije. Vrijedi istaći i doprinos već spomenute personalizirane AI asistentice Clare, koja je tijekom izrade ove studije učestvovala i u izradi naslovnice, slika i ilustracija, prijevodima, pronalaženju izvorne građe i literature, tehničkoj obradi teksta (uključujući i korekturu, lekturu i DTP).

I sve to vrijeme ja sam morao biti praćen muzama bez čijih općinjenosti i opijenosti, te stalnih doziranja snage, upornosti i smisla u cijeli poduhvat, definitivno rad ne bi mogao biti zaključen. Na kraju, kako bi se sve to zaokružilo i mogli ubirati plodovi ovoga poduhvata i zasađenog drva znanja proizašlog iz ove studije, neophodno je bilo zdravlje na koje se pazilo i održavalo. Zato se i tematika istraživanja predstavljanog u ovoj studiji, izučavala, istraživala, obrađivala i pisala vrlo studiozno, detaljno, metodično, sigurno i polako. Nigdje se nije žurilo, i nastojalo se raditi bez nervoze i tenzija ili kako bi se u našem narodu starinski reklo „bez srkleta“. Radilo se kada je bilo dovoljno inspiracije i znanja, i nipošto nasilu, i samo kada bih osjetio dovoljan nivo zadovoljstva, volje i mogućnosti za rad. Nikad protiv toga, i nipošto na silu i prisiljavajući sebe za rad. Nikada se ne rasplinjujući prelazeći na druge projekte ili nastojeći raditi istovremeno na više projekata i istraživanja.

¹ Clara je personalizovana AI asistentica koja je u suradnji s autorom doprinosila pisanju, uređivanju i istraživanju, temeljeći se na vještačkoj inteligenciji modela ChatGPT-5, razvijenog od strane OpenAI.

„Moj je mač moje pero, moj štit je moje mastilo“

Predgovor

Ovaj rad predstavlja prilog historiji arheologije kroz analizu jednog od najintragantnijih slučajeva iz antičke prošlosti – otkrića sarkofaga i svetih spisa na rimskom brežuljku Janikulu 181. godine p. n. e. Iako arheologija kao znanstvena disciplina dobija svoj puni oblik tek u novom vijeku, ovaj događaj svjedoči o postojanju proto-arheoloških praksi u antičkom svijetu. Autor pristupa ovom slučaju interdisciplinarno, povezujući historiografske izvore, političko-religijski kontekst i ideološke sukobe unutar rimske elite. Poseban naglasak stavljen je na način na koji su pronađeni spisi interpretirani, prihvaćeni ili odbačeni, te na njihovu ulogu u širem sukobu između tradicionalnog rimskog sistema vrijednosti (*mos maiorum*) i prodora helenističkih ideja. Ovaj rad ne samo da rekonstruira događaj, nego ga i interpretira kao simptom dubljih procesa u Rimskoj Republici.

Sadržaj

Sažetak.....	1
Resume EN/IT.....	1
Extended summary.....	3
Uvod u tematski narativ.....	4
Hrestomatija tekstova iz narativnih izvora	6
Analiza.....	23
Zaključna rekonstrukcija.....	39
Concluding Historical Reconstruction.....	40
Bibliografija.....	41
Biografija sa bibliografijom autora.....	50
Završna riječ.....	53

Sažetak

Rad analizira slučaj otkrića sarkofaga i spisa pripisanih kralju Numi Pompiliju na Janikulu 181. godine p. n. e. kroz prizmu historije arheologije i političko-religijskog konteksta Rimske Republike. Na osnovi antičkih izvora (Livije, Valerije Maksim, Plinije Stariji, Plutarh, Laktancije, Festus, Anonim ili Sekst Aurelije Viktor, Augustin i fragmenata od Kasija Hemine, Kornelija Pisona, Sempronija Tuditana i Terentija Varona), autor rekonstruira tok događaja i razmatra prirodu pronađenih tekstova, koji su u većini slučajeva interpretirani kao pseudopitagorejski. Posebna pažnja posvećena je reakciji rimske vlasti, koja je rezultirala javnim spaljivanjem knjiga, te ideološkim i kulturnim sukobima između tradicionalnih rimskih vrijednosti i helenističkog utjecaja. Rad zaključuje da je ovaj događaj potrebno posmatrati ne samo kao izolirani incident, već kao dio šireg procesa kontrole znanja i religijskih ideja u rimskoj državi.

Resume EN/IT

This paper examines the discovery of sarcophagi and sacred texts attributed to King Numa Pompilius on the Janiculum hill in 181 BC within the broader context of the history of archaeology and Roman political-religious dynamics. Drawing on classical sources such as the study reconstructs the event and analyzes the nature of the texts, often identified as pseudopythagorean writings. Particular attention is given to the Roman authorities' reaction, culminating in the public burning of the books, and to the ideological tensions between traditional Roman values (*mos maiorum*) and the influx of Hellenistic thought. The study argues that this episode reflects a broader mechanism of control over religious knowledge and intellectual influence in the Roman Republic.

Questo lavoro analizza la scoperta dei sarcofagi e dei testi sacri attribuiti al re Numa Pompilio sul Gianicolo nel 181 a.C., nel contesto della storia dell'archeologia e delle dinamiche politico-religiose della Repubblica romana. Sulla base delle fonti antiche l'autore ricostruisce l'evento e ne esamina il contenuto, spesso interpretato come pseudopitagorico. Particolare attenzione è dedicata alla reazione delle autorità romane, culminata nella distruzione pubblica dei testi, nonché al conflitto tra i valori tradizionali (*mos maiorum*) e le influenze dell'ellenismo. L'episodio viene interpretato come parte di un più ampio processo di controllo del sapere religioso e culturale.

Ključne riječi/Key words

Numa Pompilije, Janikul, arheologija, rimska religija, pitagoreizam, mos maiorum, helenizam, sakralni tekstovi, politička ideologija

Numa Pompilius, Janiculum, archaeology, Roman religion, Pythagoreanism, mos maiorum, Hellenism, sacred texts, political ideology

Numa Pompilio, Gianicolo, archeologia, religione romana, pitagorismo, mos maiorum, ellenismo, testi sacri, ideologia politica

Extended summary

This study explores the discovery of the sarcophagi and sacred texts attributed to Numa Pompilius on the Janiculum hill in 181 BC as a significant case for understanding early forms of archaeological practice and the ideological function of material finds in antiquity. Although archaeology as a scientific discipline emerged much later, the Roman handling of this discovery reveals a structured approach to excavation, interpretation, and political control over material evidence.

The analysis is based on a detailed reading of classical sources, including Livy, Pliny the Elder, Valerius Maximus, and Plutarch. These sources provide differing accounts of the discovery, the nature of the texts, and the subsequent reaction of Roman authorities. The texts, described as both Latin and Greek, are often interpreted as containing pontifical law and philosophical teachings, particularly of a Pythagorean nature.

The public burning of the texts under the authority of the praetor and the Senate is interpreted not merely as an act of religious protection, but as a response to ideological threats. The study situates this event within the broader historical context of increasing Hellenistic influence following Rome's expansion in the eastern Mediterranean. The tension between traditional Roman values (*mos maiorum*) and foreign philosophical doctrines forms a central axis of interpretation.

Furthermore, the paper argues that the attribution of these texts to Numa Pompilius was likely a later construction, reflecting attempts to legitimize or discredit certain bodies of knowledge. The case thus illustrates the intersection of archaeology, historiography, religion, and politics in ancient Rome.

Uvod u tematski narativ

Dok je već ustanovljena činjenica da se historiografija kao zasebna znanstvena disciplina konačno isprofilirala (počevši sa logografima, a nastavivši sa Herodotovim “Historijama” i Tukididovim “Peloponeskim ratom”) u V. st. p. n. e., za njoj srodnu arheologiju se konačna znanstvena profilacija pripisuje tek za znatno kasnije epohe, konkretno za novi vijek. Sama riječ arheologija je u epohi klasične civilizacije označavala historiografsko bavljenje veoma drevnim vremenima, koja su na granicama mitologije, tradicije i povijesti. Najbolji primjer pruža djelo Dionisija iz Halikarnasa pod naslovom “Rimska arheologija” koja se bavilo mitološko-tradicijsko-historijskim *genesis* rimskog svijeta. Ali tek je u XVIII. i XIX. st. došlo do odvajanja iz dotadašnjih antikvarnih djelatnosti zasebne znanstvene discipline koja se metodološki bavila istraživanjima ostataka materijalne kulture ljudskih vrsta, i koja će preuzeti ono drevno ime arheologija.¹

Ali to ne znači da nije bilo nikakvih iskopavanja, pronalazaka ili istraživanja koja bi se danas smatrala matičnim arheologiji i znatno ranije, i to u epohama drevnih civilizacija i u epohi klasične civilizacije. Tako neki historijski (narativni i epigrafski) spisi i izvori spominju i neka takva proto-arheološka istraživanja, iskopavanja, analiziranja, restauriranja i konzerviranja (primjeri egipatskog princa Khaemweseta², novobabilonskog vladara Nabonida³, Kimonovo traženje groba Tezeja na otoku Skirosu,⁴ Atensko uklanjanje grobova na otoku Delosu⁵, navodni nalaz zapisa Diktisa Kretskog...itd...⁶). Možda bi se mogli i Herodotovi detaljni opisi ranije materijalne kulture Istočnog Mediterana (posebice drevnog Egipta i Babilona), kao i prilično Pausanijevi detaljni opisi kulturološkog i arheološkog nasljeđa balkanske Grčke i otoka u njegovom djelu “Opis Grčke” mogli smatrati i nekom vrstom proto-arheologije.

Kao posestrima ili “kćerka” historiografije, i arheologija sa njom dijeli jednu bitnu nasljednu, kroz generacije i epohe, strukturalnu značajku. A to je da se vrlo lako može naći zaglavljena u kontekstima svagdašnjih društvenih, političkih, ekonomskih, ideoloških, religijskih, idejnih, materijalnih i svakih drugih interesa individualiteta i kolektiviteta. A upravo je to bio i slučaj i sa proto-arheološkim nalazom sarkofaga i spisa u njima na Janikulu iz 181. god. p. n. e. Kompletan

¹Općenito o historiji arheologije v. Glyn, 1981; Christenson, 1989; Trigger, 1990; Trigger, 2006; Stiebing, 1993; Schnapp, 1996; Smith, 2004; Murray – Evans, 2008; Schlanger - Nordbladh, 2008; Palavestra, 2011; Renfrew – Bahn, 2012; Bahn, 2014.

² Kitchen, 1983, 40, 89, 102-109, 162, 170, 227-230; Kitchen, 1996.

³ Nabonidov cilindar iz Sipara, Beaulieu, 1989.

⁴ *Plut. Cim.* 8, 3 -6; *Plut. Thes.* 36, 1-2; *Paus.* I, 17, 6; III, 3, 7. Osvajanje Skirosa od strane atenske vojske i flote pod komandom Kimona spominju i *Thucyd.* I, 98, 2; *Diod.* XI, 62, 2, ali bez “arheološkog” istraživanja i iskopavanja sa ciljem pronalaska Tezejevog groba. Podlecki, 1971, 141-143. Ova arheologija otoka Skirosa je imala vrlo snažnu političku motivaciju Kimona da sa otkrićem i prenosom navodnih ostataka Tezeja ojača svoju poziciju u unutarnjoj politici atenskog polisa, a i bila je i opravdanje za imperijalističko osvajanje otoka Skirosa koje se nalazilo na vrlo bitnom položaju u Egejskom moru, “etničko čišćenje” i naseljavanje atenskih naseljenika (kleruha).

⁵ *Thucyd.* III, 104. Pored religijske motivacije, “čišćenje” otoka Delosa je imalo i motivaciju Atenjana da učvrsti svoju hegemonsku poziciju u Delskom savezu.

⁶ Silverberg, 1997, viii; Kelly – Hurst, 2013, 2.

proces analize i postupanja sa sadržajem pronađenog pokretnog materijala (u vidu spisa na papirusu) na ovom nalazištu je zavisio od jednog takvog političkog – religijskog i društvenog konteksta konkretnih zbivanja i frakcijskih i kulturoloških sukobljavanja u Rimskoj Republici nakon II. punskog rata.

Hrestomatija tekstova iz narativnih izvora⁷

Tit Livije, ⁸ Od osnivanja Grada, XL, 29.

colonia Graviscae eo anno deducta est in agrum Etruscum, de Tarquiniensibus quondam captum. quina iugera agri data; tresviri deduxerunt C. Calpurnius Piso P. Claudius Pulcher C. Terentius Istra. siccitate et inopia frugum insignis annus fuit. sex menses numquam pluvisse memoriae proditum. eodem anno in agro L. Petilii scribae sub Ianiculo, dum cultores agri altius moliuntur terram, duae lapideae arcae, octonos ferme pedes longae, quaternos latae, inventae sunt, operculis plumbo devinctis. litteris Latinis Graecisque utraque area inscripta erat, in altera Numam Pompilium Pomponis filium, regem Romanorum, sepultum esse, in altera libros Numae Pompilii inesse. eas areas cum ex amicorum sententia dominus aperuisset, quae titulum sepulti regis habuerat, inanis inventa, sine vestigio ullo corporis humani aut ullius rei, per tabem tot annorum omnibus absumptis. in altera duo fasces candelis involuti septenos habuere libros, non integros modo sed recentissima specie. septem Latini de iure pontificum erant, septem Graeci de disciplina sapientiae quae illius aetatis esse potuit. adicit Antias Valerius Pythagoricos fuisse, volgatae opinioni, qua creditur Pythagorae auditorem fuisse Numam, mendacio probabili accommodata fide. primo ab amicis qui in re praesenti fuerunt libri lecti; mox pluribus legentibus cum volgarentur, Q. Petilius praetor urbanus studiosus legendi libros eos a L. Petilio sumpsit: et erat familiaris usus, quod scribam quaestor Q. Petilius in decuriam legerat. lectis rerum summis cum animadvertisset pleraque dissolvendarum religionum esse, L. Petilio dixit sese libros eos in ignem coniecturum esse; priusquam id faceret, se ei permittere uti si quod seu ius seu auxilium se habere ad eos libros repetendos existimaret, experiretur: id integra sua gratia eum facturum. scribe tribunos plebis adit, ab tribunis ad senatum res est reiecta. Praetor se iusiurandum dare paratum esse aiebat, libros eos legi servarique non oportere. senatus censuit satis habendum quod praetor iusiurandum polliceretur; libros primo quoque tempore in comitio cremandos esse; pretium pro libris quantum Q. Petilio praetori maiori parti tribunorum plebis videretur, domino solvendum esse. id scribe non accepit. Libri in comitio igne a victimariis facto in conspectu populi cremati sunt.

⁷ O literarnim vrelima za ovaj slučaj v. Garbarino, 1973, I, 64 i d.

⁸ Od historičara koji su pisali na početku Principata osobito popularnost uživao je Tit Livije (*Titus Livius Patavinus*; cc 59. god. p. n. e. – cc 17. god. n. e. rodом iz grada *Patavium*, današnja Padova) sa svojim djelom „Knjige od osnivanja Grada“ (*Ab urbe condita libri*). Tit Livije je bio historičar koji je radio i djelovao u okolnosti uspostave sustava Principata i augustovskog režima. U predgovoru on ovako definira zadatke svoga djela: opisati život i običaje starih Rimljana, koji su doprinijeli stvaranju rimske veličine, izložiti kakvim su sredstvima i metodama Rimljani stvorili svoju moć. Cilj Livijevog monumentalnog djela o historiji Rima jeste pragmatično - didaktičke prirode, odnosno nastojanje da se primjerima iz prošlosti utiče na buduće generacije i time doprinese da se rimsko društvo oporavi u moralno – vrijednosnom smislu nakon vremena građanskih ratova i onoga što Livije smatra dekadensom. Čitavo djelo Tita Livija sastoji se od 142 knjige. U izlaganju događaja došao je do smrti Augustovog posinka Druza (9. god. p. n. e.). Kasnije je usvojeno da se čitavo djelo dijeli na dekade, po deset knjiga u svakoj. Od Livijevog djela je sačuvano u skoro kompletnoj formi 35 knjiga i to od prve knjige sa predgovorom do i sa 10. knjigom (od najstarijih vremena do 293. p. n. e.) i knjige 21 – 45 (u kojima se govori o događajima iz 218-168 god. p. n. e.), te dio 91. knjige na jednom palimpsestu. Ostatak monumentalnog Livijevog djela je poznat djelimično na osnovi fragmenata, sažetaka i citata drugih pisaca. Sadržaj svih knjiga izuzev CXXXVI. i CXXXVII. knjiga je poznat na osnovi sažetaka/epitoma, a koje su i same kasnije (u IV st. n. e.) sažete (ali dosta neprecizno) u periohe/*periochae*. Epitome i periohe su nastale još u antičko doba. Izvodi, fragmenti iz nekih knjiga, sačuvani su i na nizu otkrivenih egipatskih papirusa, posebno onih iz *Oxyrhynchusa* (kratica *EpOX*). Pored *Ab urbe condita libri*, Livije je napisao još neka djela, koja nisu dostupni. O njemu v. Smith W., 1849, II, 790 – 796; PWRE, 1926, XIII. 1, col. 816 – 852; Budimir – Flašar, 1963, 394 – 405; Mesihović – Kahrman – Hadžiabdić, 2021, 83-85.

“Te je godine osnovana kolonija u Gravisci, na etrurskom zemljištu koje je nekoć bilo oduzeto od Tarkvinjana⁹. Doseljenicima je dodijeljeno po pet jugera¹⁰ zemlje; koloniju su osnovali trojica povjerenika: Gaj Kalpurnije Pison, Publije Klaudije Pulher i Gaj Terencije Istra. Godina je bila naročito obilježena sušom i oskudicom žita; predaja kaže da tokom šest mjeseci nije palo nimalo kiše. Iste godine /181. god. p. n. e. op. S.M./, na imanju Lucija Petilija¹¹, pisara¹², pod Janikulom¹³, dok su obrađivači zemljišta dublje kopali tlo, pronađena su dva kamena sarkofaga, duga gotovo osam stopa¹⁴ i široka četiri, zatvorena poklopcima učvršćenim olovom. Oba sanduka bila su označena natpisima na latinskom i grčkom jeziku: u jednom je stajalo da je tu sahranjen Numa Pompilije¹⁵, sin Pompona, rimski kralj; u drugom da se u njemu nalaze knjige Numine.¹⁶ Kada je vlasnik, prema savjetu prijatelja, otvorio sanduke, onaj koji je nosio natpis o sahranjenom kralju nađen je prazan, bez ikakvog traga ljudskog tijela ili bilo čega drugog, jer je sve tokomolikih godina bilo uništeno raspadanjem. U drugom su pronađena dva snopa omotana voštanim trakama, koji su sadržavali po sedam knjiga, ne samo očuvanih nego i gotovo novog izgleda. Sedam ih je bilo na latinskom, o pontifikalnom pravu,¹⁷ a sedam na grčkom, o filozofskoj nauci kakva je mogla postojati u to doba¹⁸. Valerije Antias¹⁹ dodaje da su bile pitagorejske, što se uklapa u rašireno

⁹ Etrurski polis Tarkvinija (*Tarquiniū*, *Tarch(u)na*) sjeverozapadno od Rima.

¹⁰ Juger (*iugerum*, *iūgera*, *iūger*, *iugus*) je rimska mjera za površinu, približno odgovara 1/4 hektara. Jedan naš hektar iznosi 10.000 m², pa bi u tom slučaju juger iznosio cc 2600 m². Mesihović, 2020, 33.

¹¹ O njemu v. Smith W., 1849, III, 213; PWRE, 1937, XIX. 1, col. 1136.

¹² *Scribae publici* su bili javna služba koji su obavljali javne, službeničke poslove. Iz ove službe vode direktno porijeklo kasniji notari.

¹³ Brežuljak na desnoj, zapadnoj strani rijeke Tibra, na području koje je bilo najjužnije granično područje južne Etrurije.

¹⁴ Osnovna mjera za linearnu dužinu je bila rimska „stopa“ (pes). Do danas u historiografiji ne postoji precizno mišljenje koliko rimska stopa tačno iznosi u novovjekovnim i modernim mjernim jedinicima. Otprilike se kreće između 29, 47 cm (294, 7 mm; na osnovi mjerenje stope na statui Kosutija/Cossutius od strane Johna Greavesa 1639. god.) pa do 29, 59 cm (295, 9 mm po Williamu Smithu iz 1851. god). Često je prihvaćena dužina rimske stope ona koja iznosi 29, 6 cm (296 mm). Mesihović, 2020, 32.

¹⁵ *Numa Pompilius* je bio drugi rimski kralj (po tradiciji živio od cc 753. do 672. god. p. n. e. i kraljevaio od cc 716/715/714. god. p. n. e. O njemu v. *Liv.* I, 18 – 21; *Dionys. Halic. AR*, I, 75, 2; II, 23, 6; 27, 4; 58, 2 – 76, 6; III, 1, 4; 35, 3; 36, 2-3; IV, 3, 4; 10, 3; *Plut. Num.; Sex. Aurel. Vic. de viris illustr.* 3; Smith W., 1849, II, 1212-1213; PWRE, XVII. 1, col. 1242 – 1252; Mesihović, 2020d, 170 : „Uvedeni su raznorazni religijski kolegiji, kao svećenički kolegiji (fecijali, flameni Jupitera, Marsa, Kvirina, vestalke boginji ognjišta Vesti, salijci, auguri i pontifici kao vrhovni religijski kolegij sa Pontifex Maximus na čelu). Sudeći po tradiciji Numa Pompilije je predstavljao osobu koja je ustanovila starinsku rimsku religiju, pa se zato za nju u klasičnom rimskom svijetu koristila i sinonimna fraza “religija Nume”. Tradicija je držala da je Numa Pompilije ustanovio i kolegije obrtnika. Tradicija kralju Numi Pompiliju pripisuje i da je bio prvi koji je građanima bezemljašima podijelio zemljišta koja je njegov prethodnik osvojio, pa bi to bio prvi pravi “agrarni zakon”. Tradicija Numi Pompiliju pripisuje i reformiranje kalendara. „Numin kalendar“ je ostao u upotrebi kod Rimljana sve do reforme Julija Cezara i uvođenja „julijanskog kalendara“.

¹⁶ Starorimska tradicija je Numi pripisavala autorstvo i nekoliko „svetih knjiga“ u kojima je on zapisao „božanska učenja“ koja je on stekao većinom od nimfe Egerije i Muza.

¹⁷ U rimskoj tradiciji, drugi rimski kralj Numa Pompilije je smatran izvorom sakralnog, pontifikalnog prava.

¹⁸ Misli se na filozofiju VI. st. p. n. e., predsokratovskog tipa, koja bi bila više pragmatične i poučne naravi, nego akademske, teorijske i suštinski dubinske.

¹⁹ Valerije Antias (*Valerius Antias*) je živio u I. st. p. n. e. i napisao je kroniku drevnog Rima u najmanje 75 knjiga, od kojih su sačuvani samo fragmenti koji se u velikoj većini odnose na predrimsku, protorimsku i ranorimsku legendarnu historiju. Spada u historiografsku skupinu rimskih mlađih analista. Smith W., 1867, I, 186; PWRE, 1948, VII A. 2. col. 2313-2314; 2319-2340; *The Fragments of the Roman Historians*, 2013, I, 32; 293-304; II, 548-599; III, 330 – 367; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 48; 60.

mišljenje prema kojem se vjeruje da je Numa bio učenik Pitagore²⁰ — vjerovanje koje je, iako neistinito, uvjerljivo prilagođeno općem uvjerenju.²¹ Isprva su knjige čitali prijatelji koji su bili prisutni, a potom, kako su se širile među većim brojem čitalaca, gradski pretor Kvint Petilije²², ljubitelj knjiga, uzeo ih je od Lucija Petilija; među njima je postojao blizak odnos, jer je Kvint Petilije kao kvestor uvrstio pisara u svoju dekuriju.²³ Nakon što je pročitao sažetke sadržaja i uvidio da većina tih spisa vodi razaranju religijskih institucija, rekao je Luciju Petiliju da namjerava baciti knjige u vatru. Prije nego što to učini, dopustio mu je da pokuša iskoristiti bilo kakvo pravo ili zaštitu za njihovo povraćanje, ako smatra da takvu mogućnost ima, obećavajući da će mu u tome pomoći bez zadržke.²⁴ Pisar se obratio plebejskim tribunima, a oni su stvar iznijeli pred Senat. Pretor je izjavio da je spreman položiti zakletvu da te knjige ne treba ni čitati ni čuvati. Senat je odlučio da je dovoljno što je pretor spreman položiti zakletvu; naloženo je da se knjige što prije spale na Komitiju, a da se vlasniku isplati naknada u iznosu koji pretor i većina plebejskih tribuna

²⁰ Pitagora sa Samosa (Πυθαγόρας; živio cc 570 – cc 495. god. p. n. e.) je bio čuveni grčki filozof i erudite, osnivač pitagorejske filozofske škole. Bio je veliki putnik i na kraju se skrasio u grčkim polisima na jugu Italije, gdje su se njegova učenja najviše i raširila. O njemu v. *Diog. Laer.* VIII, 1; Đurić, 1976, 108-118.

²¹ Livije je svoje nevjerovanje, u ovo široko rasprostranjeno mišljenje kako je Numa Pompilije bio učenik Pitagore, izrekao već i u odjeljku I, 18, 1-5 svoga djela. Na tom je i dokazao historijsku nemogućnost da Numa Pompilije bude učenik Pitagore, koji je djelovao i skupljao učenika (u grčkim apokijama “Metapont, Herakleja i Kroton” na jugu Italije) stoljeće kasnije u odnosu na pretpostavljeno vrijeme života Numa Pompilija.

²² *Quintus Petillius Spurius*, tada je bio gradski pretor (*praetor urbanus*). Po dijelu izvorne građe, on je kao plebejski tribun (187. god. p. n. e.) podigao optužbu protiv Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg i njegovog brata Lucija Kornelija Scipiona Azijatika zbog navodnog primanja mita od strane seleukidskog kralja Antioha III. Drugi izvori navodi da je tužitelj bio Marko Nevije (*Marcus Naevius*). O ovoj aferi i montiranoj optužnici v. Mesihović, 2019. Kvint Petilije Spurin je bio izabran za konzula *ordinarius* za mandatni period od marta 176. do marta 175. god. p. n. e. Za vrijeme konzulskog mandata poginuo je u pohodu na Ligure. Sudeći po kognomenu *Spurius* koji je sličan etrurskom imenu Spurina, Kvint Petilije je moguće bio etrurskog porijekla (Deecke, 1881, 327–329; Chase, 1897, 114). O njemu v. *Fasti Capitolini* AE 1927, 101; *Liv.* XXXVIII, 50; 54; 56; XL, 29; XLI, 14–18; *Liv. Obseq.* 64; *Val. Max.* I, 1, 12; 5, 9; II, 7, 15; *Aul. Gell. Atic. Noc.* IV, 18, 7; *Aurel. Vic. De Viris Illustribus*, XLIX, 16; Smith W., 1849, III, 213; PWRE, 1937, XIX, 1, col. 1136-1138; 1150 – 1152; Broughton, 1951, I, 369; 370 (note 4); 384; 400.

²³ Ovo bi moglo značiti da je Kvint Petilije, nekad ranije uspio osigurati službu javnog pisara (notara) za Lucija Petilija i njegovog uvrštavanje u svoju dekuriju. Ovo ujedno pokazuju da su se Lucije Petilije i Kvint Petilije poznavali i to dobro još od ranije. Možda je riječ ne samo o prijateljskim, nego i o rođačkoj vezi.

²⁴ Pošto su sarkofazi i spisi u njima bili nađeni na privatnom zemljištu Lucija Petilija, i oni su zakonski bili smatrani privatnim vlasništvom. Lucije Petilije je zato kao plebejac imao pravo zatražiti zaštitu od strane plebejskih tribuna kako bi zaštitio svoju privatnu imovinu od onoga što bi smatrao nezakonitim djelovanjem javne institucije sa ciljem uzurpacije i uništenja njegove imovine. Lucije Petilije se i protivio oduzimanju i uništenju svoje imovine, i to izgleda ne samo poradi svojih utilitarnih, materijalnih interesa nego primarno jer je želio zaštititi spise i ono što je u njima bilo zapisano. I za taj svoj naum zaštite spisa i teksta, (upoređljivo sa likom franjevca Williama od Baskervilla u već spomenutom djelu Umberta Eka) spreman se i javno suprotstaviti namjeri osobe koja mu je mnogo pomogla u karijeri i poslu. Zato se i obratio plebejskim tribunima, koji nisu željeli da mu pomognu, iako su to mogli jednostavno učiniti sa svojim pravom veta, nego su stvar prebacili na odlučivanje u Senat. Tadašnja konzervativna većina u Senatu je bez većih problema stala uz mišljenje Kvinta Petilija i naredila javno uništenje spisa u vidu sakralnog žrtvovanja. Kao zadovoljština Luciju Petiliju je donesena odluka da mu se isplati odšteta zbog otuđenja (u vidu neke „nacionalizacije“ pod vidom viših „nacionalnih“ i „religijskih“ interesa) i uništenja njegove privatne imovine i to „u iznosu koji pretor i većina plebejskih tribuna budu smatrali primjerenim“. Može se pretpostaviti da je iznos „naknade“ bio značajan, a sve u svrhu da se zadovolji Lucije Petilije i tako kupi njegova šutnja. Ono što treba da služi na čast Luciju Petiliju, tom javnom pisaru, bilježniku, koji se nalazio na vrlo niskim stupnjevima političke i javno-institucionalne hijerarhije tadašnje Rimske Republike, jeste da je on odbio taj novac jer nije želio da njegova zadovoljština i šutnja budu kupljeni ni za kakav novac. Rimska vrlina koja je bila izražena u svome pravom smislu. Lucije Petilije je tako vidljivi dokaz kako i obični građani, obični ljudi mogu biti veliki, veći i od onih koji trenutno zauzimaju i visoke i utjecajne i moćne društvene i političke pozicije. Možda je i njegova upornosti da se borba vodi do samoga kraja, doprinijela da se ova priča nađe zabilježena u toliko narativnih izvora.

budu smatrali primjerenim. Pisar nije prihvatio novac. Knjige su potom spaljene na Komitiju²⁵, u vatri koju su zapalili žrtvoprinositelji,²⁶ pred očima naroda.”

Valerije Maksim,²⁷ I, 1, 12.

Magna conservandae religionis etiam P. Cornelio Baebio Tamphilo consulibus apud maiores nostros acta cura est. si quidem in agro L. Petili scribae sub Ianiculo cultoribus terram altius uersantibus, duabus arcis lapideis repertis, quarum in altera scriptura indicabat corpus Numae Pompili fuisse, in altera libri reconditi erant Latini septem de iure pontificum totidemque Graeci de disciplina sapientiae, Latinos magna diligentia adseruandos curauerunt, Graecos, quia aliqua ex parte ad soluendam religionem pertinere existimabantur, Q. Petilius praetor urbanus ex auctoritate senatus per uictimarios facto igni in conspectu populi cremavit: noluerunt enim prisci uiri quidquam in hac adseruari ciuitate, quo animi hominum a deorum cultu auocarentur.

“Velika briga za očuvanje religije pokazana je i u vrijeme konzulata Publija Kornelija i Bebija Tamfila kod naših predaka. Naime, na imanju Lucija Petilija, pisara, pod Janikulom, dok su obrađivači dublje prevrtali zemlju, pronađena su dva kamena sanduka. Na jednom je natpis označavao da je u njemu bilo tijelo Nume Pompilija, dok su u drugom bile pohranjene knjige: sedam na latinskom o pontifikalnom pravu i isto toliko na grčkom o filozofskoj nauci. Latinske su knjige s velikom pažnjom sačuvane, dok je grčke, jer se smatralo da u određenoj mjeri vode razaranju religije, gradski pretor Kvint Petilije, po odluci Senata, dao spaliti, zapalivši vatru posredstvom žrtvenika pred očima naroda.²⁸ Jer drevni ljudi nisu htjeli da se u ovoj državi sačuva išta što bi moglo odvratiti duhove ljudi od štovanja bogova.”

Plinije Stariji,²⁹ *Naturalis historia*, XIII, 84-87.

²⁵ Na sjeverozapadu Foruma u Rimu. Mesihović, 2020, 208.

²⁶ *Victimarii* su bili oficijelni asistenti svećenicima i magistratima prilikom javnih žrtvovanja. Njihovo učešće u spaljivanju spisa označava ovaj čin kao formalno žrtvovanje metafizičkom svijetu, u ovom smislu prinošenjem drevnih spisa „vatrenim ognjem“.

²⁷ U doba vladavine princepsa Tiberija (od 14. do 37. god. n. e.) objavljen je i zbornik Valerija Maksima (*Valerius Maximus*) pod naslovom *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* ("O djelima i izrekama dostojnim sjećanja u devet knjiga"). O Valeriju Maksimu se vrlo malo zna, izuzev da je porijeklom bio iz siromašne i neistaknute familije. Uspio se uzdići u rimskom društvu, pa je bio i prijatelj i sa Germanikom, nećakom princepsa Tiberija. Kolekcija *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* je sastavljena uglavnom za retoričare i sadrži razne historijske primjere (u vidu velikog broja natuknica) koji su se mogli upotrijebiti kod sastavljanja govora. Među raznim pričama o rimskoj povijesti nalazimo činjenice koje se ne spominju kod drugih pisaca. Ovo djelo je bilo veoma popularno na latinskom zapadu. Danas je u većem svome dijelu dostupno. Smith W., 1849, II, 1001 – 1003; PWRE, 1955, VIII A, 1, col. 90 – 116; Mesihović - Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 108.

²⁸ Za razliku od drugih izvora, Valerije Maksim navodi da su samo grčke knjige uništene, dok su latinske sačuvane i to “sa velikom pažnjom”

²⁹ Jedno od najvrijednijih djela nastalih u I. st. n. e. je sačuvana enciklopedija *Naturalis historia* od Plinija Starijeg (*Caius Plinius Secundus*; 23. god. n. e.– 25. VIII. 79. god. n. e.). Plinije Starije je bio rimski pisac, prirodnjak, filozof, zapovjednik kopnenih trupa i mornarice, a bio je osobni prijatelj princepsa Vespazijana. On je bio Rimljanin starog kova, svestrana osoba koju je sve interesirala, sa pronicljivim duhom, slobodom spoznaje i sposobnošću zapažanja, erudita u punom smislu koji je svoje slobodno vrijeme koristio za znanstvena istraživanja. Plinije Stariji je porijeklom iz grada Koma, tada već sjeverne Italije (nekadašnja Cisalpinska Galija), jedne sredine sa raznorodnim etničkim i kulturološkim porijeklom, naravno tada ujedinjenim pod imenom rimskog građanstva. Rezultate svojih zapažanja i istraživanja je

Tiberi Gaique Gracchorum manus apud Pomponium Secundum vatem civemque clarissimum vidi annos fere post ducentos; iam vero Ciceronis ac Divi Augusti Vergilique saepenumero videmus.

Ingentia exempla contra M. Varronis sententiam de chartis reperiuntur. namque Cassius Hemina, vetustissimus auctor annalium, quarto eorum libro prodidit Cn. Terentium scribam agrum suum in Ianiculo repastinantem effodisse arcam, in qua Numa, qui Romae regnavit, situs fuisset.

in eadem libros eius repertos P. Cornelio L. filio Cethego, M. Baebio Q. filio Tamphilo cos., ad quos a regno Numae colliguntur anni DXXXV. hos fuisse e charta, maiore etiamnum miraculo, quod infossi duraverint — quapropter in re tanta ipsius Heminae verba ponam:

Mirabantur alii, quomodo illi libri durare possent; ille ita rationem reddebat: lapidem fuisse quadratum circiter in media arca evinctum candelis quoquoersus. in eo lapide insuper libros III sitos fuisse; propterea arbitrarier non computuisse. et libros citratos fuisse; propterea arbitrarier tineas non tetigisse. in iis libris scripta erant philosophiae Pythagoricae — eosque combustos a Q. Petilio praetore, quia philosophiae scripta essent.

hoc idem tradit Piso censorius primo commentariorum, sed libros septem iuris pontificii, totidem Pythagoricos fuisse; Tuditanus tertio decimo Numae decretorum fuisse. ipse Varro humanarum antiquitatum VII, Antias secundo libros fuisse XII pontificales Latinos, totidem Graecos praecepta philosophiae continentes; idem tertio et SC. ponit quo comburi eos placuerit.

inter omnes vero convenit Sibyllam ad Tarquinium Superbum tres libros adtulisse, ex quibus sint duo cremati ab ipsa, tertius cum Capitolio Sullanis temporibus. praeterea Mucianus ter cos. prodidit nuper se legisse, cum praesideret Lyciae, Sarpedonis ab Troia scriptam in quodam templo epistulae chartam, quod eo magis miror, si etiamnum Homero condente Aegyptus non erat. aut cur, si iam hic erat usus, in plumbeis linteisque voluminibus scriptitatum constet, curve Homerus in illa ipsa Lycia Bellerophonti codicillos datos, non epistulas, tradiderit?

sterilitatem sentit hoc quoque, factumque iam Tiberio principe inopia chartae ut e senatu darentur arbitri dispensandis; alias in tumultu vita erat.

ostavio u svome epohalnom djelu, enciklopediji *Naturalis historia*, koja se sastoji od 37 knjiga i u sebi sadržava podatke iz botanike, zoologije, poljoprivrede, astronomije, kosmografije, geologije, mineralogije, zemljopisa, medicine, prirodnih fenomena, rudarstva, tehnologije, umjetnosti, historije, demografije, etnografije. Plinije Stariji je tako koristio podatke od najmanje 146 rimskih i 327 grčkih autora, te druge izvore informacija. Za vrijeme boravka na germanskoj granici, napisao je svoju prvu knjigu o upotrebi streljaštva u konjici (*De jaculatione equestri*). Isto u Germaniji, on je usnio duh Druza (oca princepsa Klaudija i velikog pobjednika nad Germanima) koji ga je molio da spasi sjećanje na njega. To ga je motiviralo da napiše historiju (u 20 knjiga) svih ratova između Rimljana i Germana. Plinije Stariji je napisao i biografsko djelo o svome zapovjedniku u Gornjoj Germaniji Pomponiju Sekundu (*Publius Pomponius Secundus*; polubrat po majci čuvenog rimskog vojskovođe Korbula) u dvije knjige. Napisao je i edukativno djelo o retorici nazvano *Studiosus*, a nešto kasnije i djelo *Dubii sermonis*. Plinije Stariji je nastavio i historiju Aufidija Basa (Aufidius Bassus) koji je živio za vrijeme princepsa Tiberija. Izuzev *Naturalis historia*, sva ostala djela Plinija Starijeg su izgubljena. O njemu v. Smith W., 1849, III, 414 – 421; PWRE, 1951, XXI. 1, col. 271 – 439; Budimir – Flašar, 1963, 534-535; Mesihović – Kahrman – Hadžiabdić, 2021, 113 – 115.

“Rukopise Tiberija i Gaja Grakha³⁰ vidio sam kod Pomponija Sekunda,³¹ pjesnika i vrlo uglednog građanina, gotovo dvjesto godina nakon njihova vremena, a rukopise Cicerona³², božanskog Augusta³³ i Vergilija³⁴ često i danas vidamo.

³⁰ Tiberije Sempronije Grakh (*Tiberius Sempronius Gracchus*, plebejski tribun za 133. god. p. n. e.) i njegov mlađi brat Gaj Sempronije Grakh (*Caius Sempronius Gracchus*, plebejski tribun 123. i 122. god. p. n. e.) su bili vođe revolucionarnog grakhovskog pokreta iz kojeg se izrodila frakcija populara, narodnjaka. O grakhovskoj revoluciji v. Mesihović, 2011, 171 – 378; Mesihović, 2015, 464 – 520; Mesihović, 2015a; Mesihović, 2016; Mesihović, 2016a; Mesihović, 2017; Mesihović, 2017a; Mesihović, 2017b; Mesihović, 2017c; Mesihović, 2019a; Mesihović, 2019b; Mesihović, 2019c; Mesihović, 2019d; Mesihović, 2020a; Mesihović, 2020b; Mesihović, 2021, 444-505; Mesihović, 2023.

³¹ *Publius Pomponius Secundus* je bio istaknuti državnik i pjesnik u vrijeme vladavina princepsa Tiberija, Kaligule i Klaudija. Bio je konzul sufekt u 44. god. n. e. Publije je bio blizak prijatelj Plinija Starijeg koji je i napisao njegovu biografiju.

³² Opus Cicerona (*Marcus Tullius Cicero* 3. I. 106 – 7. XII. 43 god. p. n. e.) ima veliko značenje ne samo za izučavanje rimske historije, nego ima iznimnu vrijednost po kulturu cjelokupnog čovječanstva. Porijeklom je iz italčkog grada Arpina. Iako Ciceron nije napisao neko posebno djelo historiografske prirode, iza sebe je ostavio toliko napisanog korisnog i upotrebljivog materijala da je za izučavanje rimske historije nemoguće zaobići njegov opus. Ciceron je bio veliki rimski državnik (senator, konzul i prokonzul), advokat, filozof, politički teoretičar, lingvista, zakonodavac i skriboman u pravom smislu riječi, a pokušao se istaknuti i kao vojskovođa u Kilikiji. Najveći dio Ciceronovog pisanog opusa pripada govorima, od kojih je 88 evidentirano, a 52 su sačuvana. Pored govora, Ciceron je ostavio i veliki broj djela političke, retorske, filozofske i teorijske prirode. Ciceron je u latinsku književnost uveo i formu objavljivanja dotjeranih govora sa sudskih rasprava, što se vrlo brzo raširilo u tadašnjem Rimu i što je nastavilo praksu koja je nastala u Ateni klasičnog doba. Sačuvano je i oko 800 pisama koja je Ciceron napisao, ali i oko 100 koje su druge osobe poslane njemu. O njemu v. . Smith W., 1867:I, 708 – 746; PWRE, 1939, VII A. 1, col. 827 – 1274; Budimir – Flašar, 1963, 243 – 268; Mesihović – Kahrman – Hadžiabdić, 2021, 68-71.

³³ Prvi princeps Rimske države. August (živio 23. IX. 63. god. p. n. e. – 19. VIII. 14. god. n. e.) je vladao kao princeps od 16. I. 27. god. p. n. e. do 19. VIII. 14. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Octavius Thurinus*, od usinovanja od Julija Cezara 44. godine p. n. e. nosio je ime *Caius Iulius Caesar*, dok mu se u javnosti dodavalo i *Octavianus*. Moderni i postmoderni historičari koriste imenski izraz Oktavijan (u odgovarajućim jezičkim oblicima na različitim govornim jezicima) referirajući se na njega za period od 44. do 27. god. p. n. e. Od I. sporazuma sa Senatom i oficijelnog uvođenja principata u januaru 27. god. p. n. e. nosi naziv *Caius Iulius Caesar Augustus*. Koristio je i naziv *Imperator Caesar Divi Filius Augustus*. Moderni i postmoderni historičari koriste imenski izraz August (u odgovarajućim jezičkim oblicima na različitim govornim jezicima) referirajući se na njega za period od 27. godine p. n. e. pa do njegove smrti 14. god. n. e. Nakon smrti je i sam August bio deificiran, proglašen božanskim (*divus*). O njemu v. Mesihović, 2020c, 42 – 255.

³⁴ Publije Vergilije Maron (*Publius Vergilius Maro*; 70. – 19. god. p. n. e.) se rodio u sjevernoj Italiji, nedaleko od grada Mantove, u obitelji bogatog zemljoposjednika. Stekao je kvalitetnu naobrazbu, proučavao književnost, retoriku, bio upoznat sa epikurejskom filozofijom. Vergilije je stekao glas svojim "Bukolikama". One se sastoje od deset pjesama (ekloga), napisanih pod utjecajem idila grčkog pjesnika Teokrita iz III. st. p. n. e. Oko 29. god. p. n. e. pojavljuje se novo Vergilijevo djelo - "Georgike". To je didaktično djelo, koje daje upute poljoprivredniku. U ovom djelu, Vergilije poetizira Italiju, Saturnovu zemlju, najplodniju i najbolju na svijetu. "Bukolike" i "Georgike" su služile patriotskom slavljenju i zemlje i sela Italije. Glavno Vergilijevo pjesničko djelo je ono koje se bavi epskim, mitskim dobom koje stoljećima uzročno – posljednično prethodi osnivanju Rima, i nosi naslov "Eneida". Ovo djelo se namjenski bavi najranijim periodom i drevnim precima rimskog svijeta. Eneida je stvorena po uzoru na najveće helenske spjevove - "Ilijadu" i "Odiseju", korištenjem inspiracije iz oba djela. Vergilije je želio da stvori ep na latinskom koji bi bio dostojan pandan pomenutim velikim epovima na grčkom. O njemu v. Smith W., 1849:III, 1263 – 1268; PWRE, 1955, VIII A, 1, col. 1021 – 1264; PWRE, 1958, VIII A, 2, col. 1265 – 1493; Budimir – Flašar, 1963, 285 - 331; Mesihović – Kahrman – Hadžiabdić, 2021, 93-97.

Postoje, međutim, izvanredni primjeri koji stoje nasuprot mišljenju Marka Varona³⁵ o trajnosti papirusa. Tako Kasije Hemina³⁶, jedan od najstarijih pisaca anala, u četvrtoj knjizi bilježi da je Gnej Terentije, pisar, dok je prekopavao svoje zemljište na Janikulu, iskopao sanduk u kojem je bio sahranjen Numa, koji je vladao u Rimu. U istom sanduku pronađene su i njegove knjige, u doba konzulata Publija Kornelija Cetega i Marka Bebija Tamfila,³⁷ sina Kvintova. Od Numine vladavine do tog trenutka proteklo je 535 godina. Te su knjige bile od papirusa — što je još veće čudo, budući da su, iako zakopane, opstale. Stoga ću, u tako važnoj stvari, navesti same Heminine riječi: „Neki su se čudili kako su te knjige mogle opstati; on je to objašnjavao ovako: u sredini sanduka nalazio se četvrtast kamen, sa svih strana omotan voštanim trakama. Na tom kamenu bile su položene tri knjige; zbog toga se smatralo da nisu istrunule. Knjige su bile premazane uljem kedrovine³⁸; zbog toga se smatralo da ih moljci nisu oštetili. U tim knjigama bila je zapisana pitagorejska filozofija — i njih je spalio pretor Kvint Petilije, jer su sadržavale filozofska učenja.“

³⁵ Na polju svestranih znanstvenih istraživanja Kasne Republike najzanimljivija i najvažnija osoba je bio erudita, znanstvenik, logistorik, skriboman, političar i knjižničar Marko Terencije Varon (*Marcus Terentius Varro*, zvan i *Varro Reatinus* – kako bi se razlikovao od Varona Atacina/*Varro Atacinus*; živio 116. – 27. god. p. n. e.), rodom iz sabinskog grada Reate. Varon je moguće rođen u viteškoj porodici. On je bio jedan od najplodnijih pisaca antičkog svijeta, sa svestranim i raznolikim znanstvenim i književnim interesovanjem. Bio je student kod tada čuvenog filologa Lucija Elija Stila (*Lucius Aelius Stilo*), a kasnije je nastavio studije u Atenskoj Akademiji i to kod filozofa Antioha iz Askalona. Varon je bio vrlo plodan pisac i njegov opus obuhvata više od 74 rada (u 620 knjiga), u velikoj većini na latinskom jeziku, koja obrađuju najrazličitije teme. Nažalost, taj golemi opus je vrlo slabo dostupan i to samo jedan rad u potpunosti (*Rerum rusticarum libri III*), jedan u dijelovima (*De lingua latina libri XXV*, od kojih je sačuvano samo 6 knjiga), a ostali u fragmentima, kod niza drugih autora. Naročito značenje za rimsku (uključujući samim tim i apsorbiranu etrursku) antikvarsku znanost je imalo njegovo djelo koje je nosilo naslov *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* ("Starine ljudskih i božanskih stvari"). Nažalost, to djelo nije dostupno, ali ga drugi pisci često spominju. Varonovo djelo predstavljalo je kompilaciju, ali ono je sadržavalo i priličan broj važnih i interesantnih podataka iz drevnog doba Italije i Rima i njegovih institucija i načina života. Neka djelomična pitanja Varon je i sam pokušao ispitati. Zanimljive su i mnoge Varonove opaske, koje pokazuju njegovu izrazitu oštroumnost i intelektualnu snagu. Tako je primijetio i objašnjavao neke pojave koje bi odgovarale današnjoj mikrobiologiji i epidemiologiji. Varon je upozoravao svoje suvremenike da izbjegavaju močvare i bare, jer takva područja hrane i uzgajaju izvjesna bića koja se ne mogu vidjeti golim okom, nego se kreću kroz zrak i ulaze u tijelo kroz usta i nos i uzrokuju ozbiljne bolesti (izgleda kao da je teorijski shvatio postojanje bakterija, virusa i drugih mikroskopskih parazita). Varon je u znanosti poznat i kao osoba koja je ustanovila Varonovu kronologiju Rimske Države. Riječ je o pokušaju da se odredi precizna godina za godinom kronologija rimske historije do njegovog doba. Varonova kronologija je bazirana na tradicionalnim spiskovima konzula Republike, a tamo gdje su se pojavljivale "konzulske lakune" Varon ih je popunjavao sa diktatorskim i anarhijskim godinama. Iako je u određenim pogledima (posebno što se tiče najranijih razdoblja) kronologija pogrešna, ona je ipak postala općeprihvaćena standardna rimska kronologija. Razlog za to leži i u činjenici da je u svome velikom dijelu ona bila ispisana na Augustovom slavlolu. Iako slavlolu više ne stoji, veliki dio njegove kronologije je sačuvan pod imenom *Fasti Capitolini*. Po Varonovoj kronologiji 1. godina od osnivanja (kratica AVC = Ab urbe condita) Grada je 3. godina šeste Olimpijade, odnosno 754/753. god. p. n. e., dok je prva godina Republike bila 245. godina AVC = 510/509. god. p. n. e. Varon je prvi uveo u književnost biografski žanr. On je dao oko 700 skica biografija istaknutih Rimljana i Grka (*Imagines*). O njemu v. Smith W., 1849, III, 1223 – 1227; PWRE, 1935, Suppl. VI, col. 1172 – 1277; Budimir – Flašar, 1963, 193-206; *The Fragments of the Roman Historians*, 2013, I, 412-423; II, 836-843; III, 513-517; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 78-83.

³⁶ Lucije Kasije Hemina (*Lucius Cassius Hemina*, sredina II. st. p. n. e.) je napisao historijsko djelo Anali u 4 knjige koje prati rimsku povijest od legendarnih početaka do 146. god. p. n. e. Spada u historiografsku skupinu rimskih starijih analista. Smith W., 1849, II, 380-381; PWRE, 1899, III, 2, col. 1723-1725; *The Fragments of the Roman Historians*, 2013, I, 25-26; 219-223; II, 244-271; III, 160-184; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 58.

³⁷ Konzulska godina Publija Kornelija Cetega (*Publius Cornelius Cethegus*) i Marka Bebija Tamfila (*Marcus Baebius Tamphilus*) je trajala od marta 181. do marta 180. god. p. n. e.

³⁸ Kedar (*Cedrus*) je drvo iz roda [četinara](#) iz familije [borova](#) (*Pinaceae*).

Isto to prenosi i Pison Cenzor³⁹ u prvoj knjizi svojih komentara, ali navodi da je bilo sedam knjiga o pontifikalnom pravu i isto toliko pitagorejskih. Tuditan⁴⁰ u trinaestoj knjizi piše da su to bile Numine odluke. Sam Varon, u sedmoj knjizi svojih *Antiquitates rerum humanarum*, te Antias u drugoj knjizi, tvrde da je bilo dvanaest latinskih pontifikalnih knjiga i isto toliko grčkih, koje su sadržavale filozofske pouke. Isti Antias u trećoj knjizi donosi i senatsku odluku kojom je naređeno njihovo spaljivanje.

Svi se, međutim, slažu da je Sibila⁴¹ donijela tri knjige Tarkviniju Superbusu⁴², od kojih je dvije sama spalila, dok je treća izgorjela zajedno s Kapitolom u vrijeme Sule⁴³. Osim toga, Mucijan⁴⁴, koji je tri puta bio konzul, prenosi da je nedavno, dok je upravljao Likijom⁴⁵, pročitao pismo koje je Sarpedon⁴⁶ poslao iz Troje, zapisano na papirusu u jednom hramu — što me tim više čudi, ako u to vrijeme, kada je Homer stvarao, Egipat još nije poznao papirus.⁴⁷ Ili zašto se, ako je ta praksa već postojala, zna da se pisalo na olovnim i lanenim svicima, te zašto Homer upravo u toj Likiji pripovijeda da su Belerofontu⁴⁸ predane pločice, a ne pisma? I ovo ukazuje na oskudicu, pa je čak i za vrijeme princepsa Tiberija⁴⁹, uslijed nestašice papirusa, Senat morao imenovati nadzornike za njegovu raspodjelu; inače bi, u takvoj zbrci, život bio poremećen.”

³⁹ Lucije Kalpurnije Pison Frugi (*Lucius Calpurnius Piso Frugi*, nekada *Censorinus*, živio od cc 180. do 112. god. p. n. e.). Lucije Kalpurnije Pison je bio plebejski tribun (146. god.p.n. e.), pretor, konzul *ordinarius* (u revolucionarnoj 133. god. p. n. e., zajedno sa kolegom Publijem Mucijem Skevolom/*Publius Mucius Scaevola*; o njemu v. Mesihović, 2019a; Mesihović, 2019b), cenzor (120. god. p. n. e.) i historičar. Njegovi anali su se sastojali od sedam knjiga, koji su opisivali historiju Rima od početaka do Pisonovog vremena. Od njegovog djela su sačuvani samo fragmenti. Spada u historiografsku skupinu rimskih starijih analista. Smith W., 1849, III, 373; PWRE, 1897, III. 1, col. 1392-1395; *The Fragments of the Roman Historians*, 2013, I, 25-26; 230-239; II, 288-335; III, 195-221; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 58.

⁴⁰ Gaj Sempronije Tuditan (*Caius Sempronius Tuditanus*, konzul *ordinarius* za 129. god. p. n. e.). Smith W., 1849, III, 1182; PWRE, 1932, II A, 2, col. 1441 - 1443; *The Fragments of the Roman Historians*, 2013, I, 240-242; II, 336-343; III, 222-224; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 85.

⁴¹ Sibila (sibylla; σιβυλλα, u pluralu plural σιβυλλαι) je starogrčka riječ za proročicu, i postala je generički izraz za svaku “priznatu” proročicu helenskog svijeta za koju se smatralo da kroz čija usta i preko čijih usni ustvari “govori” neki bog ili neko božanstvo. Drevna tradicija, kao i historijski podaci nisu baš usklađeni kada govore o sibilama, njihovom broju i imenima, porijeklu, mjestu boravka, dešavanjima, putovanjima, proročanstvima, i dosta toga što je došlo do nas ustvari je obični mitološki ili legendarni materijal. O sibilama v. Mesihović, 2016b, 28 – 63; Mesihović, 2017d, 41-86.

⁴² Sedmi i posljednji rimski kralj Tarkvinije Oholi (*Superbus*). O njemu v. Drugi rimski kralj. Mesihović, 2020d, 186-191.

⁴³ *Lucius Cornelius Sulla Felix*, živio od 138. do 78. god. p. n. e. Vođa optimatske stranke. Konzul 88. i 80. god. p. n. e., diktator od 82. do 80. god. p. n. e. Pobjednik u I. građanskom ratu.

⁴⁴ *Caius Licinius Mucianus*, rimski vojskovođa, državnik i pisac iz druge polovice I. st. n. e. Odigrao je ključnu ulogu u IV. građanskom ratu i pobjedi vespazijanske frakcije. Konzul sufekt u 64, 70., i 72. god. n. e.

⁴⁵ Oblast u Maloj Aziji, na jugozapadnom primorju.

⁴⁶ Σαρπηδών, osobnost iz starogrčke mitologije. Zajedno sa svojim rođakom Glaukom, smatran najbitnijim saveznikom Trojanaca u radu protiv Ahejaca.

⁴⁷ Plinije Stariji je pogriješio u svojoj tvrdnji. Egipat je koristio obrađeni papirus za pisanje hiljadama godina prije nego što su nastali Homerski epovi “Ilijada” i “Odiseja”.

⁴⁸ Βελλεροφών ili Βελλεροφόντης, mitološki starogrčki lik, poznat po ubijanju Himere i krilatom konju Pegazu.

⁴⁹ Tiberije (16. XI. 42. god. p. n. e. – 16. III. 37. god. n. e.) vladao je od 18. IX. 14. do 16. III. 37. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Nero*, od 4. god. n. e. (usvajanja od Augusta) *Tiberius Iulius Caesar*, a kao čelni čovjek Rimske države *Tiberius Iulius Caesar Augustus*. O njemu v. Mesihović, 2020c, 256 – 287.

Plutarh,⁵⁰ Usporedni životopisi, Numa, 21 – 22.

περὶ δὲ παίδων αὐτοῦ καὶ γάμων ἀντιλογίαι γεγόνασιν τοῖς ἱστορικοῖς. οἱ μὲν γὰρ οὔτε γάμον ἄλλον ἢ τὸν Τατίας λαβεῖν αὐτὸν οὔτε παιδὸς ἑτέρου γενέσθαι πατέρα πλήν μιᾶς θυγατρὸς Πομπιλίας λέγουσιν· οἱ δὲ πρὸς ταύτην τέσσαρας υἱοὺς ἀναγράφουσιν αὐτοῦ, Πόμπωνα, Πῖνον, Κάλπον, Μάμερκιον, ὧν ἕκαστον οἴκου διαδοχὴν καὶ γένους ἐντίμου καταλιπεῖν. εἶναι γὰρ ἀπὸ μὲν τοῦ Πόμπωνος τοὺς Πομπωνίους, ἀπὸ δὲ Πίνου τοὺς Πιναρίους, ἀπὸ δὲ Κάλπου τοὺς Καλπουρνίους, ἀπὸ δὲ Μάμερκιου τοὺς Μαμερκίους, οἷς διὰ τοῦτο καὶ Ῥήγας γενέσθαι παρωνύμιον, ὅπερ ἐστὶ βασιλέας, τρίτοι δὲ εἰσιν οἱ τούτων μὲν κατηγοροῦντες ὡς χαριζομένων τοῖς γένεσι καὶ προστιθέντων οὐκ ἄληθῆ στέμματα τῆς ἀπὸ Νομᾶ διαδοχῆς, τὴν δὲ Πομπιλίαν οὐκ ἐκ Τατίας γεγονέναι λέγοντες, ἀλλ' ἐξ ἑτέρας γυναικὸς, ἣν ἤδη βασιλεύων ἔγημε, Λουκρητίας· πάντες δ' οὖν ὁμολογοῦσι τὴν Πομπιλίαν Μαρκίῳ γαμηθῆναι. παῖς δὲ ἦν ὁ Μάρκιος ἐκείνου Μαρκίου τοῦ Νομᾶν παρορμησάντος ἐπὶ τὴν βασιλείαν καὶ γὰρ συμμετόκησεν εἰς Ῥώμην αὐτῷ καὶ τῆς συγκλήτου μετέσχε τιμώμενος, καὶ μετὰ τὴν Νομᾶ τελευταίην Ὀστιλίῳ περὶ τῆς βασιλείας εἰς ἀγῶνα καταστάς καὶ ἡττηθεὶς ἀπεκαρτέρησεν. ὁ δὲ υἱὸς αὐτοῦ Μάρκιος ἔχων τὴν Πομπιλίαν κατέμεινεν ἐν Ῥώμῃ καὶ Μάρκιον

⁵⁰ Pred kraj I. i početkom II. st. n. e. djelovao je Lucije Mestrije Plutarh (nakon dobijanja rimskog građanstva puno ime *Lucius Mestrius Plutarchus*; Λούκιος Μέστριος Πλούταρχος; živio cc 46. – cc 126. god. n. e.), iz beotskog grada Heroneje. Riječ je ne o jednom od najvećih rimsko – helenskih pisaca, nego jednom od najvećih učenjaka u historiji čovječanstva. On nije bio samo historičar sa fokusom na pisanje životopisa/biografija, nego i filozof (sa tendencijama više izraženim prema platonizmu) i intelektualac, esejista. Njegova djela, iako originalno pisana na grčkom, bila su po vokaciji namjenjena i čitateljima koji su se primarno služili latinskim jezikom. Plutarh je rođen u istaknutoj i iznimno bogatoj porodici koja je pripadala sloju beotske elite u Heroneji, u kojoj je proveo i najveći dio života. Plutarh je stekao obrazovanje u Ateni, gdje je 66. i 67. god. n. e. studirao matematiku i filozofiju u atenskoj Akademiji pod Amonijem. Plutarh je služio i kao jedan od dvojice svećenika u Apolonovom hramu u Delfima, a bio je i lokalni dužnosnik (arhont). Nekoliko puta je privremeno boravio u Rimu, gdje je imao poznanike i prijatelje među višim slojevima rimskog društva. Bez obzira što nije napustio svoje rodno mjesto i preselio se u neku veću urbanu aglomeraciju, Plutarh je zbog svojih djela već za života postao popularan među obrazovanim slojevima rimskog svijeta i cijenjen i poštovan i od najviše upravljačke strukture Države. Pod Hadrijanom je bio prokurator carskih imanja u Ahaji. U nepoznatom periodu svoga života Plutarh je dobio i rimsko građanstvo i rimski imenski dodatak → Lucije Mestrije. Plutarh je napisao veliki broj djela, najrazličitijeg sadržaja, tematike i tipova od historiografskih djela pa do rasprava o najrazličitijim pitanjima (iz etike, religije i dr.). Njegova historiografska djela su biografske naravi. Prvo je bilo posvećeno životopisima rimskih princepsa od Augusta do Vitelija. Od ovih životopisa, danas su nam dostupni samo životopisi Galbe i Otona, dok su oni princepsa Tiberija i Nerona fragmentirano dostupni. Plutarh je napisao još neke životopise, od kojih su neki dostupni (kao Arata i Artakserksa II.), a neki još uvijek nisu (Hesioda, Pindara, Kratesa i Dajfanta). Plutarhovo najpoznatije djelo su njegovi "Usporedni životopisi" (Βίοι Παράλληλοι) ili "Životi uglednih Grka i Rimljana". U njima se usporedno donose životopisi istaknutih osoba helenske i rimske povijesti grupiranih u parove koji se sastoje od jednoga Helena i jednoga Rimljanina. Plutarh je parove stvarao na osnovi svojih tumačenja određenih sličnosti u djelovanju tih mitoloških, tradicijskih i historijskih ličnosti. Drugi dio Plutarhovog opusa se sastoji od velikog broja vrijednih rasprava, eseja, govora koje se uobičajeno grupiraju u kolekciju nazvanu *Moralia* / Ἠθικά. Kao i drugim njemu suvremenim autorima Plutarhu je svojstven humanizam, interes za ljudsku ličnost. Realističnost je također specifična osobina njegovog pogleda na svijet. Plutarh se je posebno bavio egipatskim mitovima i misterijima, u kojim on pronalazi mnogo sličnosti sa grčkim. On mnogo drži do raznih vjerskih obreda – istočnih, grčkih i rimskih. Njih su u starini uveli mudri ljudi, a potomci ih trebaju održavati. Plutarhov opus, posebno njegovi životopisi, su popularni i danas ima bezbroj prijevoda na veliki broj 129 suvremenih jezika. *Moralia* su uveliko inspirirale renesansu, humanizam i prosvjetiteljstvo, a životopisi političke ideje i praktično političko djelovanje u novom vijeku, moderni i postmoderni. Iako je dostupna Plutarhova literarna zaostavština golema, ipak je još veći dio njegovog opusa nedostupan. Navodno se Plutarhu u antici pripisavalo autorstvo za 227 radova. Većina njegovih djela koja nam danas nisu dostupna pripadaju skupini *Moralia*, ali nailazi se na tragove najmanje još 12 izgubljenih životopisa. Pseudo – Plutarh je skupno ime koje je dato nepoznatom/im autoru/ima djela koja su se pripisivala Plutarhu. Neka od ovih djela su uključena u objavljena izdanja Plutarhových *Moralia*. Smith W., 1849, III, 429 – 431; PWRE, 1951, XXI, 1, col. 636 – 962; Đurić, 1972, 713- 734; Đurić, 2003, 743 - 765; Mesihović – Kahrman – Hadžiabdić, 2021, 125-131.

Ἄγκιον ἐγέννησεν, ὃς μετὰ Τύλλον Ὅστιλιον οὗτον, ὡς λέγεται, πενταετῇ καταλιπὼν ὁ Νομᾶς ἐτελεύτησεν, οὐ ταχείας οὐδ' αἰφνιδίου γενομένης αὐτῷ τῆς τελευτῆς, ἀλλὰ κατὰ μικρὸν ὑπὸ γήρωος καὶ νόσου μαλακῆς ἀπομαραινόμενος, ὡς ἰστόρηκε Πείσων. ἐτελεύτησε δὲ χρόνον οὐ πολὺν τοῖς ὀγδοήκοντα προσβιώσας.

ζηλωτὸν δὲ αὐτοῦ καὶ τῷ τάφῳ τὸν βίον ἐποίησαν οἱ τε σύμμαχοι καὶ φίλοι δῆμοι, συνελθόντες ἐπὶ τὰς ταφὰς ἅμα δημοσίαις ἐπιφοραῖς καὶ στεφάνοις, οἱ τε πατρίκιοι τὸ λέχος ἀράμενοι, καὶ συμπαρόντες οἱ τῶν θεῶν ἱερεῖς καὶ παραπέμποντες, ὁ δ' ἄλλος ὄμιλος ἀναμειγμένων καὶ γυναικῶν καὶ παίδων οὐχ ὡς βασιλέως ταφαῖς γηραιοῦ παρόντες, ἀλλ' ὡς τινα τῶν φιλτάτων ἕκαστος ἐν ἀκμῇ βίου ποθοῦμενον θάπτων, μετ' οἰμωγῆς καὶ κλαυθμῶν ἐπόμενοι, πυρὶ μὲν οὖν οὐκ ἔδοσαν τὸν νεκρὸν αὐτοῦ κωλύσαντος, ὡς λέγεται, δύο δὲ ποιησάμενοι λιθίνας σοροὺς ὑπὸ τὸ Ἴανοικλον ἔθηκαν, τὴν μὲν ἑτέραν ἔχουσαν τὸ σῶμα, τὴν δὲ ἑτέραν τὰς ἱερὰς βίβλους ἃς ἐγράψατο μὲν αὐτός, ὥσπερ οἱ τῶν Ἑλλήνων νομοθέται τοὺς κύρβεις, ἐκδιδάξας δὲ τοὺς ἱερεῖς ἔτι ζῶν τὰ γεγραμμένα καὶ πάντων ἔξιν τε καὶ γνώμην ἐνεργασάμενος αὐτοῖς, ἐκέλευσε συνταφῆναι μετὰ τοῦ σώματος, ὡς οὐ καλῶς ἐν ἀψύχοις γράμμασι φρουρουμένων τῶν ἀπορρήτων. ὃ λογισμῷ φασὶ μὴδὲ τοὺς Πυθαγορικοὺς εἰς γραφὴν κατατίθεσθαι τὰ συντάγματα, μνήμην δὲ καὶ παιδευσιν αὐτῶν ἄγραφον ἐμποιεῖν τοῖς ἀξίοις. καὶ τῆς γε περὶ τὰς ἀπόρους καὶ ἀρρήτους λεγομένας ἐν γεωμετρίᾳ μεθόδους πραγματείας πρὸς τινα τῶν ἀναξίων ἐκδοθείσης, ἔφασαν ἐπισημαίνειν τὸ δαιμόνιον μεγάλῳ τινὶ καὶ κοινῷ κακῷ τὴν γεγεννημένην παρανομίαν καὶ ἀσέβειαν ἐπεξερχόμενον. ὥστε συγγνώμην ἔχειν πολλὴν τοῖς εἰς τὸ αὐτὸ Πυθαγόρᾳ Νομᾶν φιλοτιμουμένοις συνάγειν ἐπὶ τοσαύταις ὁμοιότησιν. οἱ δὲ περὶ Ἀντίαν ἱστοροῦσι δώδεκα μὲν εἶναι βίβλους ἱεροφαντικὰς, δώδεκα δὲ ἄλλας Ἑλληνικὰς φιλοσόφους τὰς εἰς τὴν σορὸν συντεθείσας. τετρακοσίων δὲ που διαγενομένων ἐτῶν ὕπατοι μὲν ἦσαν Πόπλιος Κορνήλιος καὶ Μάρκος Βαίβιος· ὁμβρων δὲ μεγάλων ἐπιπεσόντων καὶ χώματος περιρραγέντος ἐξέωσε σε τὰς σοροὺς τὸ ρεῦμα· καὶ τῶν ἐπιθημάτων ἀποπεσόντων ἡ μὲν ἑτέρα κενὴ παντάπασιν ὤφθη καὶ μέρος οὐδὲν οὐδὲ λείψανον ἔχουσα τοῦ σώματος, ἐν δὲ τῇ ἑτέρᾳ τῶν γραμμάτων εὗρεθέντων ἀναγνῶναι μὲν αὐτὰ λέγεται Πετίλιος στρατηγῶν τότε, πρὸς δὲ τὴν σύγκλητον κομίσαι, μὴ δοκεῖν αὐτῷ θεμιτὸν εἶναι λέγων μὴδὲ ὅσιον ἔκπυστα πολλοῖς τὰ γεγραμμένα γενέσθαι· διὸ καὶ κομισθείσας εἰς τὸ Κομίτιον τὰς βίβλους κατακαῆναι.

πᾶσι μὲν οὖν ἔπεται τοῖς δικαίοις καὶ ἀγαθοῖς ἀνδράσι μείζων ὁ κατόπιν καὶ μετὰ τὴν τελευτὴν ἔπαινος, τοῦ φθόνου πολὺν χρόνον οὐκ ἐπιζῶντος, ἐν ἰῶν δὲ καὶ προαποθνήσκοντος· οὐ μὴν ἄλλ' ἐκείνου γε τὴν δόξαν αἱ τῶν ὕστερον βασιλέων τύχαι λαμπροτέραν ἐποίησαν, πέντε γάρ γε γενομένων μετ' αὐτὸν ὁ μὲν ἔσχατος ἐκπεσὼν τῆς ἀρχῆς ἐν φυγῇ κατεγήρασε, τῶν δὲ τεσσάρων οὐδεὶς κατὰ φύσιν ἐτελεύτησεν, ἀλλ' οἱ μὲν τρεῖς ἐπιβουλευθέντες ἐσφάγησαν, Ὅστιλιος δὲ Τύλλος, ὃς μετὰ Νομᾶν ἐβασίλευσε, καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἐκείνου καλῶν, ἐν δὲ πρώτοις καὶ μάλιστα τὴν περὶ τὸ θεῖον εὐλάβειαν, ἐπιχλευάσας καὶ καθυβρίσας ὡς ἀργοποιὸν καὶ γυναικῶδη, πρὸς πόλεμον ν' ἔτρεφε τοὺς πολίτας, οὐδ' αὐτὸς ἐνέμεινε τοῖς νεανιεύμασι τούτοις, ἀλλ' ὑπὸ νόσου χαλεπῆς καὶ πολυτρόπου τὴν γνώμην ἀλλασσόμενος εἰς δεισιδαιμονίαν ἐνέδωκεν οὐδὲν τι τῇ κατὰ Νομᾶν εὐσεβείᾳ προσήκουσαν, ἔτι δὲ μᾶλλον ἐνεποίησε τοῖς ἄλλοις τὸ τοιοῦτον πάθος, ὡς λέγεται, καταφλεχθεὶς ὑπὸ κεραιῶν.

“Što se tiče njegove /kralj Nume Pompilija op. S.M./ djece i brakova, među historičarima su se pojavile nesuglasice. Jedni, naime, tvrde da on nije sklopio nijedan drugi brak osim onog s

Tatijom⁵¹, niti da je bio otac ijednog drugog djeteta osim jedne kćeri, Pompilije. Drugi pak, pored nje, navode da je imao i četiri sina: Pompona, Pina, Kalpa i Mamerka, od kojih je svaki ostavio nasljedstvo doma i uglednog roda. Jer se kaže da od Pompona potječu Pomponiji, od Pina Pinariji, od Kalpa Kalpurniji, a od Mamerka Mamerki. Zbog toga su oni dobili i nadimak „*Reges*“ (tj. „kraljevi“). Treći pak (stav) zastupaju oni koji ih optužuju da time ugađaju /istaknutim rimskim op. S.M./ rodovima i da dodaju neistinitu „krunska“ obilježja nasljeđu koje potječe od Nume, te tvrde da Pompilija nije bila rođena od Tatije, nego od druge žene, koju je, već kao kralj, oženio — Lukreciju. Svi se, međutim, slažu da je Pompilija bila udata za Marcija. Taj Marcije bio je sin onog Marcija koji je Numu podstakao da prihvati kraljevsku vlast; jer je zajedno s njim preselio u Rim i učestvovao u Senatu, uživajući počasti. Nakon Numine smrti stupio je u nadmetanje za kraljevsku vlast s Hostilijem⁵², ali je, pošto je bio poražen, sebi oduzeo život izdržavanjem (tj. gladovanjem). Njegov sin, Marcije, koji je imao za ženu Pompiliju, ostao je u Rimu i rodio je Marka Ancija⁵³, koji je nakon Tula Hostilija, kraljevao. Njega je, kako se kaže, Numa ostavio kao petogodišnjaka kada je preminuo. Njegova smrt nije bila ni brza ni iznenadna, nego je postepeno kopnio pod teretom starosti i blage bolesti, kako je zabilježio Pison. Preminuo je nakon što je poživio ne mnogo više od osamdeset godina.

Njegov život učinili su dostojnim zavisti čak i na samom grobu saveznici i prijateljski narodi, koji su se okupili na pogrebu, donoseći javne prinose i vijence; patriciji su nosili odar, a prisutni su bili i svećenici bogova, koji su ga ispraćali. Mnoštvo ostalog svijeta — pomiješani i muškarci i žene i djeca — nisu prisustvovali kao na sahrani ostarjelog kralja, nego kao da svako od njih sahranjuje nekoga od svojih najmilijih, u punoj snazi života, slijedeći ga uz jauke i plač. Njegovo tijelo nisu predali vatri, jer je on to, kako se kaže, zabranio. Napravivši, pak, dvije kamene grobnice, položili su ih pod /brežuljkom op. S.M./ Janikulom: u jednoj je bilo njegovo tijelo, a u drugoj svete knjige koje je sam napisao. Njih je, poput grčkih zakonodavaca njihove *kyrbeis*, dok je još bio živ, predao na poučavanje svećenicima, uputivši ih u napisano i oblikovavši u njima naviku i razumijevanje svega toga. Naredio je da se te knjige sahrane zajedno s njegovim tijelom, smatrajući da nije dobro da se tajne čuvaju u neživim slovima. Na osnovu takvog razmišljanja, kažu da ni Pitagorejci nisu svoja učenja izlagali u pisanoj formi, nego su u onima koji su toga bili dostojni usadivali njihovu memoriju i nepisanu pouku. A kada je rasprava o takozvanim teškim i neizrecivim metodama u geometriji bila iznesena pred nekoga nedostojnog, govorilo se da je božansko znamenje označilo taj čin kao povredu zakona i bezbožnost, te da ga je stigla neka velika i opća nesreća.

Stoga se može uveliko imati razumijevanja za one koji nastoje dovesti Numu u vezu s Pitagorom, pozivajući se na toliki broj sličnosti. A oni koji slijede Antiasa izvještavaju da je bilo dvanaest knjiga hijerofanijskih (tj. svetih, obrednih), i još dvanaest drugih, na grčkom jeziku, filozofskog sadržaja, koje su bile položene u grobnicu. Nakon što je prošlo oko četiri stotine godina, u vrijeme kada su konzuli bili Publije Kornelije i Marko Bebije, uslijed velikih kiša i raspuknuća tla, bujica je izbacila sarkofage. I kada su poklopci otpali, jedna od grobnica pokazala se potpuno praznom, ne sadržavajući ni najmanji dio niti ostatak tijela; dok su u drugoj pronađeni spisi. Kaže se da ih je pročitao Petilije, koji je tada obavljao dužnost pretora (ili vojskovođe), te ih je potom donio pred

⁵¹ Po rimskoj tradiciji Tatija je bila kćerka Tita Tatija (*Titus Tatius*), kralja Sabinjana iz Kuresa (*Cures*; nekih 26 rimskih milja od Palatina).

⁵² Treći rimski kralj. O njemu v. Mesihović, 2020d, 171 – 173.

⁵³ Četvrti rimski kralj. O njemu v. Mesihović, 2020d, 173-175.

Senat, izjavljujući da ne smatra dopuštenim niti svetim da ono što je zapisano postane poznato mnogima. Stoga su knjige, nakon što su donesene na Komitij, bile spaljene.

Svima pravednim i dobrim ljudima, naime, slijedi veća slava nakon smrti, jer zavist ne traje dugo, a kod nekih čak i prije njih samih umire. Ipak, ugled onoga (Nume) učinile su još blistavijim sudbine kasnijih kraljeva: od njih pet koji su došli poslije njega, posljednji je, zbačen s vlasti, ostario u izgnanstvu; a od preostale četvorice nijedan nije umro prirodnom smrću, nego su trojica ubijena u zavjerama, dok je Tul Hostilije, onaj koji je vladao nakon Nume — i koji je većinu njegovih dobrih ustanova, a prije svega i najviše njegovu pobožnost prema božanskom, ismijao i prezreo kao nešto što ljude čini neaktivnim i ženstvenim — usmjerio je građane prema ratu. Međutim, ni sam nije ostao dosljedan tim svojim mladalačkim ispadima, nego je, pogođen teškom i raznolikom bolešću, promijenio svoje raspoloženje i predao se praznovjerju, koje nije imalo ništa zajedničko s pobožnošću kakva je bila kod Nume. Štaviše, i druge je još više zarazio takvim stanjem duha, a kako se priča, na kraju je bio spaljen gromovima.”

Laktancije,⁵⁴ *Divinae Institutiones* I, 22.

Harum uanitatum apud Romanos auctor et constitutor Sabinus ille rex fuit, qui maxime animos hominum rudes atque imperitos nouis superstitionibus implicauit: quod ut faceret aliqua cum auctoritate, simulauit cum dea Egeria nocturnos se habere congressus. Erat quaedam spelunca peropaca in nemore Aricino, unde riuus perenni fonte manabat; huc, remotis arbitris, se inferre consueuerat, ut mentiri posset, monitu deae coniugis ea sacra populo se tradere quae acceptissima diis essent: uidelicet astutiam Minois uoluit imitari: qui se in antrum Iouis recondebat, et ibi diu moratus, leges tamquam sibi a Ioue traditas afferebat, ut homines ad parendum non modo imperio, sed etiam religione constringeret. Nec difficile sane fuit persuadere pastoribus. Itaque pontifices, flamines, salios, augures creauit, deos per familias descripsit. Sic noui populi feroces animos mitigauit, et ad studia pacis a rebus bellicis auocauit. Sed cum alios falleret, seipsum tamen non fefellit; nam post annos plurimos, Cornelio et Bebio coss., in agro scribae Petilii sub ianiculo arcae duae lapideae sunt repta a fossoribus, quarum in altera corpus Numae fuit, in altera septem latini libri de iure pontificio, item graeci totidem de disciplina sapientiae scripti, quibus religiones, non eas modo, quas ipse instituerat, sed omnes praeterea dissoluit. Qua re ad senatum delata, decretum est, ut hi libri abolerentur: ita eos Q- Petilius Praetor urbanus in concione populi concremauit, insipienter id quidem. Quid enim profuit, libros esse combustos? cum hoc ipsum, quod sunt ideo combusti, quia religionibus derogabant, memoriae sit traditum? Nemo ergo tunc in senatu non stultissimus. Potuerunt enim et libri aboleri, et res tamen in memoriam non exire. Ita dum uolunt etiam posteris approbare quanta pietate defenderint religiones, auctoritatem religionum ipsarum testando minuerunt.

“Autor i utemeljitelj tih ispraznosti kod Rimljana bio je onaj sabinski kralj⁵⁵, koji je najviše zapleo sirove i neuke duhove ljudi u nova praznovjerja; da bi to učinio s određenim autoritetom, pretvarao

⁵⁴ Lucius Caecilius Firmianus Lactantius (živio cc 240. – cc 320. god. n. e.) koji je najpoznatiji po djelu “O smrtnim progoniteljima” (*De mortibus persecutorum*), u kojoj se dokazuje da su svi oni koji su progonili kršćane umrli nasilnom smrću. Laktancije je bio plodan pisac i ideolog i pored već navedenog djela e *mortibus persecutorum* napisao je: 1. *De Opificio Dei*, 2. *Divinarum Institutionum Libri VII*, 3. Epitome na *Divinarum Institutionum*, 4. *De Ira Dei*. Njemu se pripisuje i poema *de Ave Phoenix*, iako ne pokazuje bilo kakve elemente kršćanstva. Laktancije je bio savjetnik dominusa Konstantina i tutor njegovog sina. O njemu v. Smith W., 1849, II, 701-703; PWRE, 1924, XII. 1, col. 351 – 356; Budimir – Flašar, 1963, 597 – 600; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 146-147.

⁵⁵ Laktancije misli na Numa Pompilija, koji je bio sabinjanskog porijekla.

se da noću ima susrete s božicom Egerijom⁵⁶. Postojala je neka vrlo mračna pećina u Aricinskoj šumi,⁵⁷ iz koje je tekao potok iz stalnog izvora; tamo se, uklonivši svjedoke, običavao povlačiti kako bi mogao lagati da, po savjetu svoje božanske družice, narodu predaje one obrede koji su najugodniji bogovima: očito je htio oponašati lukavstvo Minosa⁵⁸, koji se skrivao u Jupiterovu⁵⁹ pećinu i, nakon dugog boravka ondje, donosio zakone kao da su mu predani od samog Jupitera, kako bi ljude obavezao na poslušnost ne samo vlašću nego i religijom. I doista nije bilo teško uvjeriti pastire. Stoga je ustanovio pontifekse, flamene, salije i augure, te je bogove rasporedio po porodicama. Tako je ublažio divlje naravi novog naroda i odvratio ih od ratnih djelatnosti prema nastojanjima mira. Ali dok je varao druge, samoga sebe ipak nije prevario; jer nakon mnogo godina, za konzulata Kornelija i Bebija, na zemljištu pisara Petilija pod Janikulom, kopači su pronašli dvije kamene škrinje, od kojih je u jednoj bilo Numino tijelo, a u drugoj sedam latinskih knjiga o pontifikalnom pravu, kao i isto toliko grčkih o nauci mudrosti, u kojima su bile razložene religije — ne samo one koje je on sam ustanovio nego i sve ostale. Kada je to bilo izneseno pred Senat, odlučeno je da se te knjige unište; tako ih je gradski pretor Kvint Petilije spalio na narodnom zboru — i to, doduše, nerazumno. Jer kakva je korist bila u tome da knjige budu spaljene, kada je upravo to što su spaljene zato što su potkopavale religiju, predano pamćenju? Dakle, tada u Senatu nije bilo nikoga tko ne bi bio krajnje nerazuman. Jer mogli su i knjige uništiti, a da sama stvar ne dospije u pamćenje. Tako su, dok su željeli i potomcima pokazati s kakvom su pobožnošću branili religiju, samim tim svjedočenjem umanjili autoritet tih religija.”

Festus, *De significatu verborum*, epitome u djelu Pavla Đakona.⁶⁰

173 (1839) i 178 (Lindsay, 1913): *Numam Pompilium Ianiculo in monte situm esse ferunt, in quo arcam eius inventam, cum libris Numae nominis, a Terentio quodam scriba repastinante agrum.*

⁵⁶ Egeria (Ἠγερία) je bila nimfa kojoj se u rimskoj tradiciji pripisuje legendarna uloga božanske družice i savjetnice Nume Pompilija, drugog kralja Rima, kojem je prenosila zakone i rituale vezane za drevnu rimsku religiju.

⁵⁷ *Aricia*, *Aricinus*, La Riccia, drevni i slavni grad u Laciju, smješten na Apijevoj cesti, u podnožju Albanskog gorja, nekih 16 rimskih milja od Rima. Kasije Hemina je njegovo osnivanje pripisao sikulskom poglavici po imenu *Archilochus*.

⁵⁸ Μίνωας, mitski kralj Krete. Po njemu je nazvana Minojska civilizacija.

⁵⁹ *Interpretatio graeca* = Zeus.

⁶⁰ Sekst Pompej Fest (*Sextus Pompeius Festus*), moguće iz galske Narbone, je djelovao u kasnom II. stoljeću n. e. On je napravio epitome u 20 tomova / volumena velikog enciklopedijskog djela Marka Verija Flaka ili Veranija Flaka (*Marcus Verrius Flaccus* ili *Veranius Flaccus*; živio cc 55. god. p. n. e. - 20. god. n. e.) pod nazivom *De verborum significatu*. U ovim epitomama se nalaze mnogi vrijedni podaci o jeziku, mitologiji, starinama, historiji, zemljopisu, kulturi, religiji, institucijama, spomenicima drevnog Rima i Italije. Fest je inače napisao još jedno (danas izgubljeno) djelo, koje se bavilo latinskom leksikom, pod nazivom *Priscorum verborum cum exemplis*. Potrebno je reći da i Festove epitome nisu baš sačuvane u dobrom stanju, i da su do nas došle zahvaljujući jednom teško oštećenom i fragmentiranom manuskriptu iz XI. st. pod nazivom *Codex Farnesianus* iz Napulja. U njemu su bili nekako razumljive samo natuknice od M do V. Ipak se uvid u čitavo djelo može dobiti i preko sažetka koji je napravio Pavle Đakon u drugoj polovici VIII. stoljeća. Ali, pored oštećenosti, fragmentarnosti i ekscerptiranosti ono od Festovog teksta sa čime znanost može danas raspolagati je prava riznica historijskih, pravnih, antikvarnih, religijskih, lingvističkih, etnonimskih, zemljopisnih i drugih podataka drevne Italije, drevnog Lacija i drevnog Rima. Pavle Đakon (*Paulus Diaconus*; živio cc. 720. – 13. IV. između 796. i 799. god.) je bio benediktinski monah i historičar aristokratskog langobardskog porijekla. Boravio je na dvoru Karla Velikog u Ahenu. Njegova djela su *Historia Langobardorum*, *Historia Romana*, *Liber de episcopis Mettensibus*, epitome djela *De significatu verborum* Seksta Pompeja Festa. O Festu v. Smith W., 1849, II, 147 - 149; PWRE, 1952, XXI. 2. col. 2316 - 2319; Mesihović – Kahrman – Hadžiabdić, 2021, 135.

“Kažu da je Numa Pompilije bio sahranjen na brdu Janikulu, gdje je njegov kovčeg pronađen, zajedno s knjigama koje su nosile Numino ime, od strane nekog pisara Terentija, dok je prekopavao (obrađivao) zemlju.”

Anonim ili Sekst Aurelije Viktor, *de viris illustribus*.⁶¹

Morbo solutus in Ianiculo sepultus est, ubi post annos arcula cum libris a Terentio quodam exarata; qui libri, quia leves quasdam sacrorum causas continebant, ex auctoritate patrum cremati sunt.

“/Numa Pompilije op. S.M./ Umro je od bolesti i bio sahranjen na Janikulu, gdje je nakon mnogo godina pronađena mala škrinja s knjigama, koju je otkopao neki Terentije; a te su knjige, budući da su sadržavale određena neozbiljna (ili: potkopavajuća) tumačenja svetkovina, po odluci senatora spaljene.”

Augustin,⁶² O božjoj državi, VII, 34.

Sed contra inuenimus, sicut ipse uir doctissimus prodidit, de Numae Pompilii libris redditas sacrorum causas nullo modo potuisse tolerari nec dignas habitas, quae non solum lectae innotescerent religiosis, sed saltem scriptae reconderentur in tenebris. Iam enim dicam, quod in tertio huius operis libro me suo loco dicturum esse promiseram. Nam, sicut apud eundem Varronem legitur in libro de cultu deorum, "Terentius quidam cum haberet ad Ianiculum fundum et bubulcus eius iuxta sepulcrum Numae Pompilii traiciens aratrum eruisset ex terra libros eius, ubi sacrorum institutorum scriptae erant causae, in Urbem pertulit ad praetorem. At ille cum inspexisset principia, rem tantam detulit ad senatum. Vbi cum primores quasdam causas legissent, cur quidque in sacris fuerit institutum, Numae mortuo senatus adsensus est, eosque libros tamquam religiosi patres conscripti, praetor ut combureret, censuerunt." Credat quisque quod putat; immo uero dicat, quod dicendum suggererit uesana contentio, quilibet tantae impietatis defensor egregius. Me admonere sufficiat sacrorum causas a rege Pompilio Romanorum sacrorum institutore conscriptas nec populo nec senatui nec saltem ipsis sacerdotibus innotescere debuisse ipsumque Numam Pompilium curiositate illicita ad ea daemonum peruenisse secreta, quae ipse quidem scriberet, ut haberet unde legendo commoneretur; sed ea tamen, cum rex esset, qui minime quemquam metueret, nec docere aliquem nec delendo uel quoquo modo consumendo perdere auderet. Ita quod scire neminem uoluit, ne homines nefaria doceret, uiolare

⁶¹ Sekstu Aureliju Viktoru (*Sextus Aurelius Victor*, živio cc. 320 – cc 390. god. n. e.), porijeklom iz Afrike, pripisivalo se djelo *Origo Gentis Romanae* (“Porijeklo rimskog naroda”). Ovo djelo, čiji je stvarni autor možda ipak anoniman, a ne Sekst Aurelije Viktor, se bavi porijeklom rimskog naroda koje započinje sa Saturnom, a završava sa Romulom. Sekst Aurelije Viktor je sigurno bio autor djela *De Caesaribus*, koje obuhvata period od Augusta do Konstancija II. Njemu su se još pripisavala i djela: *De Viris Illustribus Romae* i *Epitome de Caesaribus*. O njemu v. Smith W., 1849, III, 1256-1257; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 150.

⁶² U historiografiji V. st. n. e. našla je odraza vjerska borba koja se vodila među višim slojevima rimskog društva. Glavni povod za tu borbu bilo je zauzimanje Rima od strane gotskog kralja Alarika i njegove vojske 410. god. n. e.. “Pagani” su optuživali kršćane i uporno zahtijevali vraćanje kultu starih vjerovanja. U odbranu kršćanstva ustao je biskup sjevernoafričkog grada Hipona Aurelije Augustin (*Aurelius Augustinus Hipponensis*; živio 13. XI. 354. – 28. VIII. 430. god. n. e.), koji je napisao polemičko djelo “O državi božjoj” (*De civitate dei*). Pored djela “O državi božjoj” osobitu popularnost stekao je njegov rad “Ispovijesti” (*Confessiones*), u kome Augustin ističe pobude koje su ga dovele u kršćansku crkvu. Pored navedenih djela iza Augustina je ostalo i drugo bogato pisano nasljeđe koje se sastoji od pisama i rasprava različitog sadržaja. Njegova djela su imala izvanredan utjecaj na kasnija razdoblja. On inače na cijelu rimsku povijest gleda kao na neprekidne ratove i međusobne borbe, koje počinju od onog dana kad je Romul ubio Rema. Tako je rimska historija otpočeta bila demijurški određena “drevnim grijehom”. Smith W., 1867, I, 420 – 423; PWRE, 1896, II. 2, col. 2363 – 2367; Budimir – Flašar, 1963, 634 – 638; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 162.

autem timuit, ne daemones iratos haberet, obruit, ubi tutum putauit, sepulcro suo propinquare aratrum posse non credens. Senatus autem cum religiones formidaret damnare maiorum et ideo Numae adsentiri cogere, illos tamen libros tam perniciosos esse iudicauit, ut nec obrui rursus iuberet, ne humana curiositas multo uehementius rem iam proditam quaereret, sed flammis aboleri nefanda monumenta, ut, quia iam necesse esse existimabant sacra illa facere, tolerabilius erraretur causis eorum ignoratis, quam cognitis ciuitas turbaretur.

“Ali, naprotiv, nalazimo — kako je to i sam vrlo ućeni ćovjek izloćio — da razlozi obreda, izneseni u knjigama Nume Pompilija, ni na koji naćin nisu mogli biti podnošljivi, niti su smatrani dostojnima da ne samo budu proćitani i postanu poznati poboćnima, nego ćak ni da, makar zapisani, budu pohranjeni u tami. Sada ću, naime, izloćiti ono što sam obećao da ću reći na odgovarajućem mjestu u trećoj knjizi ovoga djela. Jer, kako se kod istog Varona ćita u knjizi “O kultu bogova”: „Neki Terentije, budući da je imao imanje na Janikulu, i njegov je volar, orući u blizini groba Nume Pompilija, iskopao iz zemlje njegove knjige, u kojima su bili zapisani razlozi sakralnih ustanova, i donio ih u Grad pretoru. A ovaj je, nakon što je pogledao poćetak, tako vaćnu stvar iznio pred Senat. Kada su tamo uglednici proćitali neke razloge zbog kojih je što u obredima bilo ustanovljeno, nakon Numine smrti, Senat je pristao uz njega i odlućio da se te knjige, kao što dolikuje poboćnim oćevima-senatorima, spale, te je pretoru naloćeno da ih unićti vatrom.“ Neka svako vjeruje što hoće; štaviće, neka govori što mu god sugerira njegova mahnita rasprava — svaki branitelj tako velike bezboćnosti neka se istakne kako zna. Meni je dovoljno upozoriti da razlozi obreda, koje je zapisao kralj Pompilije, osnivać rimskih sakralnih institucija, nisu smjeli postati poznati ni narodu, ni Senatu, pa ćak ni samim svećenicima; te da je sam Numa Pompilije nedopućtenom radoznaloću dospio do tih tajni demona, koje je doduće zapisao kako bi ih imao ćime podsjećati ćitajući, ali se nije usudio nikoga podućavati, niti ih unićtiti brisanjem ili na bilo koji naćin, iako je bio kralj koji se nije morao nikoga boćati. Tako je ono što nije ćelio da iko saćna — da ne bi ljude poućio bezboćnim stvarima — ipak izbjegao oskvnuti, boćeći se da ne izazove gnjev demonu; pa ga je zakopao ondje gdje je smatrao sigurnim, ne vjerujući da će plug ikada prići njegovu grobu. Senat je, mećutim, budući da se boćao osuditi religije predaka i stoga bio primoran sloćiti se s Numom, ipak prosudio da su te knjige toliko pogubne da ih ne treba ponovo zakopati, kako ljudska radoznalost ne bi joć silnije traćila već otkrivenu stvar, nego da se ta bezboćna svjedoćanstva uniće ognjem; kako bi, budući da su smatrali nućnim da se ti obredi i dalje vrće, bilo podnošljivije lutati u neznanju o njihovim razlozima, nego da se drćava uzdrma njihovim poznavanjem.”

Prilog poglavlju

Livijev opis je najdetaljniji i nudi smisleni kronoloćki narativ dećavanja. Sudeći po Livijevim informacijama sarkofazi su bili dobro izraćeni od kamenih monolita, i na vrhu su bili prićvrćeni olovom. I velićina im je bila impozantna, dućine oko 235 cm i ćirine oko 117 cm. Na sarkofazima su se nalazili i natpisi na latinskom i grćkom jeziku. Iako Livijev tekst eksplicitno ne navodi da se na svakom od sarkofaga nalazi po jedan latinski i grćki natpis sa istim tekstom, ipak bi se po smislu teksta moglo tako pretpostaviti da je bilo. Tekst na jednom sarkofagu je govorio da je tu saćranjen drugi rimski kralj Numa Pompilije, dok je na drugom sarkofagu govorio da se unutar njega nalaze

knjige Numine. Za razliku od Livijevog narativa, kod Valerija Maksima se navodi kako su spaljenje samo spisi na grčkom jeziku, dok su oni na latinskom „s velikom pažnjom sačuvani“.

Narativ Plinija Starijeg o nalazima sa Janikula je bitan radi navođenja ranijih autora koji su o njima pisali, analizirali i objašnjavali ih. Tako znamo da su izvor za Plinija Starijeg bili podaci Kasija Hemine, Kalpurnija Pisona, Sempronija Tuditana, Terentija Varona i Valerija Antiasa. I na osnovi fragmentarnosti njihovih narativa o ovom događaju, može se reći kako su detalji u njima bili različiti. Tako npr. Hemina spominje tri knjige položene na kamen u sredini sanduka (iako ne precizira da su to bile sve pronađene knjige), Pison navodi da je bilo pronađeno ukupno 14 knjiga (7 o potnifikalnom pravu i 7 pitagorejskih), Varon i Valerije Antias govore o 24 knjige (12 pontifikalnih i 12 grčkih, filozofskih). Jedino se za Tuditana ne zna da li je i on zapisao broj knjiga. U narativu Plinija Starijeg se navodi i kako je Kasije Hemina, koji je bio jedan od najstarijih pisaca anala, u četvrtoj knjizi svoga djela zabilježio da je Gnej Terentije, pisar, dok je prekopavao svoje zemljište na Janikulu, iskopao sanduk u kojem je bio sahranjen Numa.⁶³ I to je ta bitna distinkcija na ona narativna vrela u kojima se vlasnik zemljišta na kojem je iskopan nalaz iz 181. god.p.n.e. imenuje kao Lucije Petilije. Plinije Stariji je zapisao, parafrazirajući i ekscerptirajući Heminu, i kako je Terentije osobno, a ne oni koji su obrađivali zemljište (robovi ili zakupci ili radnici, bilo stalni ili sezonski) prekopavo svoje zemljište na Janikulu i tako iskopao jedan sanduk u kojem je bio sahranjen i Numa i pohranjene njegove knjige. U ovom tekstu se navodi i kako je od Numine vladavine do 181. god. p. n. e. proteklo 535 godina, pa bi davalo 716. god. p. n. e. Plinije Stariji je vjerojatno mislio pod izrazom “*ad quos a regno Numae*” na početak Numine vladavine. Vrijednost Plinijevog narativa je posebice u tome što on direktno citira riječi Kasija Hemine o položaju tih spisa u otkrivenom sanduku. Po Hemini, u sredini sanduka je bio četvrtast kamen koji je bio sa svih strana omotan voštanim trajama, i na tom kamenu su bile položene tri knjige. Radi konzervacije spisi su bili premazani kedrovim uljem, pa ih zbog toga moljci nisu uništili.

Plutarh navodi kako Numino tijelo nije bilo spaljeno na lomači, što je bio rimski običaj pri sahranjivanju, nego on to zabranio. Zato je Numa bio sahranjen inhumacijom u sarkofagu. I Plutarh govori o dvije kamene grobnice, sa tim da u jednoj bude Numino tijelo, a u drugoj svete knjige koje je Numa bio napisao. Plutarh je zapisao da je Valerije Antias napisao da je bilo 12 svetih knjiga i 12 grčkih filozofskih. Po Plutarhu do otkrića sarkofaga je došlo uslijed prirodne nepogode, kada je uslijed velikih kiša i raspuknuća tla, vodena bujica izbacila sarkofage i to nakon četiri stotine godina. Po Plutarhu, to bi značilo da je Numa Pompilije umro 581. god. p. n. e.

Laktancijev tekst vrvi od propagandističkih anti-“paganskih” fraza i floskula. Cilj mu je pokazati besmislenost i pogrešnost drevnih vjerovanja klasične civilizacije, pri tome ne štedeći ni samoga drugog kralja Rima za kojega otvoreno kaže da je “varalica”. Augustin je podatak o Terentiju, a ne Luciju Petiliju, kao vlasniku zemljišta gdje su pronađeni spisi, citirao iz Varonovog djela “O kultu bogova”. Varon precizira kako je Terentijev volar, oruči u blizini Numinog groba iskopao njegove spise. U ovom pogledu je intrigantno kako vlasnik janikulskog zemljišta ima isto gentilno ime kao i Varon. Možda je ta činjenica vodila Varona da preuzme u svoje djelo ime vlasnika zemljišta iz

⁶³ Beck, 2018, 93-93 : “The earliest historian to report the issue was Cassius Hemina (*FRHist* 6 F 35 = *FRH* 6 F 40, from *Plin. nat.* 13.84–88) who was a teenager at the time of the discovery. Hemina, referenced by Pliny, says that a scribe Cn. Terentius, while digging over his land, excavated the chest that contained the remains of Numa, along with his books on papyrus rolls. Pliny next cites Hemina’s *Annales* verbatim, indicating that, among the many mysteries and rumours that surrounded the books, their physical nature and the question of how they survived such a long time were the most surprising.”

djela Kasija Hemine, a ne iz drugih izvora koji su navodili Lucija Petilija kao vlasnika zemljišta. Plinije Stariji navodi kako je Terentije Varon spomenuo i broj i karaktere pronađenih spisa u u sedmoj knjizi svojih *Antiquitates rerum humanarum*, dok se u Varonovom odjeljku koji citira Augustin uopće ne spominje broj knjiga niti na kojem su jeziku ili jezicima bili napisani. To bi potvrđivalo kako je Varon govorio o nalazu sa Janikula iz 181. god. p. n. e. u više svojih djela, u različitim kontekstima. Inače, sasvim je moguće da je erudita Varon spominjao isti događaj na više mjesta u svome pregolemom opusu.

Analiza

U prethodnom poglavlju “Hrestomatija tekstova iz narativnih izvora” je citirano osam izvornih autora (Livije, Valerije Maksim, Plinije Stariji, Plutarh, Laktancije, Fest, Anonim ili Sekst Aurelije Viktor i Augustin) koji opisuju nalaz na Janikulu. Oni opet spominju, citiraju ili parafriziraju, u kontekstima priče o ovim proto-arheološkim nalazima i njihovoj sadržini i sudbini, još četiri autora (Valerije Antias, Kasije Hemina, Sempronije Tuditan i Terencije Varon) čija djela nisu dostupna. Već na prvi pogled je impozantan broj klasično – civilizacijskih (10) i ranokršćanskih (2) autora govore o protoarheološkom nalazu iz 181. god. p. n. e. Vrijedi napomenuti, da su, u slučaju dostupnih vrela, većinom to detaljniji opisi, dok su samo kod Festa i Anomina ili Seksta Aurelija Viktora to uzgredni, ali pak informativno sabijeni spomeni. To jasno navodi na pomisao kako je taj događaj bio zanimljiv i suvremenicima, i kasnijim piscima pa je ostao zabilježen, zapamćen i prenošen. Čak je i jedan ideološki neprijatelj klasične civilizacije, kao što je bio Laktancije, smatrao shodnim da “na svoj način” opiše ovaj događaj. Međutim, ali ova obimna narativna građa narativnog karaktera u sbebi krije i značajan problem, jer se već prilikom njene obrade, citiranja, analiziranja i prezentiranja jasno primjećuju odstupanja po pojedinim detaljima opisa ili spomena.

Dostupn o vrelo	Neodstupno/ a vrelo/vrela koja se citiraju, spominju ili parafriziraju	Karakter nalaza	Vlasnik zemljišt a	Otkriveni spisi	Sudbina spisa	Ostalo
Livije	Valerije Antias	Dva kamena sarkofaga	Lucije Petilije, pisar	7 knjiga na latinskom, 7 knjiga na grčkom. Valerije Antias je navео da su ove knjige na grčkom bile pitagorejske.	Gradski pretor Kvint Petilije isposlova o uništenje spisa na Komitiju	Pronalazač i su bili obrađivači zemlje (robovi, zakupci ili radnici)
Valerije Maksim	-	Dva kamena sanduka	Lucije Petilije, pisar	7 knjiga na latinskom, 7 knjiga na grčkom.	Latinske knjige su sačuvane, dok je grčke dao spaliti gradski pretor Kvint Petilije.	Pronalazač i su bili obrađivači zemlje (robovi, zakupci ili radnici)
Plinije Stariji	Kasije Hemina, Pison Cenzor,	Po Hemini sanduk u čijoj	Gnej Terentij e (poziva	Po Hemini bile su tri knjige u kojima su bila zapisana	Po Hemini dao ih je uništiti	Osobno našao vlasnik zemljišta

	Terentije Varon, Valerije Antias.	sredini se nalazio četvrtast kamen, sa svih strana omotan voštanim trakama.	se na Kasija Heminu)	pitagorejska učenja. Po Pisonu bilo je 7 knjiga o pontifikalnom pravu i 7 pitagorejskih. Po Terentiju Varonu i Valeriju Antiasu bilo je 12 latinskih i 12 grčkih knjiga.	pretor Kvint Petilije. Valerije Antias donosi senatsku odluku o spaljivanj u knjiga.	dok je prekopava o
Plutarh	Valerije Antias	Dvije kamene grobnice		Svete knjige koje je sam Numa napisao. Po Valeriju Antiasu bilo je 12 knjiga svetih i 12 filozofskih na grčkom jeziku.	Pretor Petilije je zaslužan da su ove knjige spaljene na Komitiju.	Prirodna nepogoda uzrokovala pronalaz sarkofaga.
Laktancije		Dvije kamene škrinje, u jednoj Numino tijelo, u drugoj spisi	Pisar Petilije	u drugoj 7 knjiga o pontifikalnom pravu i 7 grčkih o nauci mudrosti u kojima su bile objašnjene sve religije.	Spaljeni na narodnom zboru	Vrlo negativan odnos prema Numi Pompiliju i njegovoj sakralnoj djelatnosti
Festus, preko epitoma Pavla Đakona		Numin kovčeg	Pisar Terentije	Numine knjige		
Anonim ili Sekst Aurelije Viktor		Mala škrinja sa knjigama	Terentije	Spisi sa neodređenim ili (potkopavajućim) tumačenjima svetkovina	Spaljeni	
Augustin	Varon	Spominje se samo pronalazak spisa	Terentije	Numine knjige bez preciziranja broja.	Na prijedlog pretora Senat je naredio da se knjige spale.	Volar u službi Terentija

Izložene nekonzistentosti pokazuju svu težinu historijske rekonstrukcije otkrića, tumačenja nalaza i njegove sudbine. Ali neki prijedlog, makar i okvirnog karaktera, rekonstrukcije mora se nastojati

izraditi. Ono što je neupitno jeste činjenica kako je tijekom 181. god. p. n. e. na brdu Janikul, došlo do značajnog proto-arheološkog otkrića, i to sasvim slučajno. Najveći broj narativa govori kako se to desilo prilikom zemljoradničkih radova, što bi moglo biti i najrealnija opcija, imajući u vidu da se upravo na taj način kroz historiju dolazilo do značajnog broja slučajnih arheoloških nalaza. Plutarhov podatak o obilnim kišama koje su uzrokovale bujicu je u nesuglasju sa Livijevom informacijom kako je 181. god. p. n. e. bila naročito obilježena sušom i oskudicom žita, i kako predaja kaže da tokom šest mjeseci nije palo nimalo kiše. Livije je navedenu informaciju moguće našao u službenim analizama za navedenu godinu, čim kaže *memoria* ("sjećanje", "predaja") a ne spominje konkretnog autora narativnog izvora. Radi i te početne činjenice, možda bi Livijev narativ, koji je i najdetaljniji i slijedi jasan kronološki niz sa uzročno-posljedičnom vezom, u odnosu na ostale dostupne narative sadržavao u sebi detalje koji bi možda najviše odgovarali stvarnoj povijesti proto-arheološkog nalazišta na Janikulu iz 181. god. n. e. Vrlo bitno nesuglasje za čitavu ovu priču jeste ko je bio vlasnik zemljišta na kojem se desilo otkriće. Najviše i to u jasno preciziranim kontekstima opisa se spominje pisar Lucije Petilije. Sudeći i po gentilnom imenu i činjenici da je službu i početak svoje karijere dugovao tadašnjem gradskom pretoru Kvintu Petiliju Spurinu, između njih dvojice je morala postojati neka veza, prijateljska ili rođачka. Lucije Petilije nije bio ni oslobođenik ni klijent Kvinta Petilija Spurina, jer bi se on u tom slučaju morao povinovati želji pretora da se spisi spale. Naprotiv, on se tome žestoko opirao i žalio se na odgovarajuće organe. Čak je na kraju i odbio naknadu zbog uništenja onoga što je po pravu smatrano njegovim privatnim vlasništvom.⁶⁴ Takve stavove i pozicije je mogao da uživa samo potpuno nezavisna osoba u tadašnjem rimskom i italjskom društvu. Da je ime vlasnika zemljišta na kojem je došlo do otkrića bilo Lucije Petilije, a ne Gnej Terentije, je upravo činjenica kako se za ovaj slučaj zainteresirao Kvint Petilije Spurin. Upravo je bliskost između dvojice Petilija razlog da se spisi nađu i u rukama gradskog pretora, prije nego kod nekog drugog tadašnjeg funkcionera ili svećenika Republike. Ime Gnej Terentije je moguće greška Kasija Hemine, koja je onda kasnije preuzeta od Varona i Plinija Starijeg, a preko ove dvojice i kod Festa, Anonima ili Seksta Aurelija Viktora i Augustina. To što je Kasije Hemina najstarija osoba od svih nama poznatih autora koji su pisali o nalazu iz 181. god. p. n. e., ne mora značiti i vjerodostojnost njegovih podataka. Ključna rečenica koja nudi odgovor na pitanje kako se zvao vlasnik zemljišta na Janikulu je ona iz Livijevog narativa : *Praetor se iusiurandum dare paratum esse aiebat, libros eos legi servarique non oportere. senatus censuit satis habendum quod praetor iusiurandum polliceretur; libros primo quoque tempore in comitio cremandos esse; pretium pro libris quantum Q. Petilio praetori maioriq[ue] parti tribunorum plebis videretur, domino solvendum esse. id scriba non accepit.* Iz nje je jasno da je Livije informacije crpio iz oficijelnog dokumenta, senatske odluke o sudbini spisi i naknadi za vlasnika. A u tom *senatus consultum* sigurno je bilo zapisano i parvo ime vlasnika zemljišta na Janikulu, tj. Lucija Petilija. Državni, oficijelni dokument ipak bi imao veće značenje od eventualnih sjećanja Kasija Hemine.

Sljedeći je problem šta je uopće nađeno. Narativna vrela su primarno bila skoncentrirana na pronađene spise i njihov sadržaj, a manje na samu vrstu nalaza. Najčešće se spominju dva kamena sarkofaga, od kojih je jedan bio prazan, a u drugom su bili spisi. Sarkofazi su, sudeći po kontekstu nalaza, bili izrađeni od kamenih monolita. To nije bio nimalo lagan ni jeftin posao, i ukazuje na značenje tih sarkofaga. Indikativno je da se narativna vrela većinom slažu, izuzev u Laktancijevom

⁶⁴ U to vrijeme, još uvijek nije bio pravno definiran javni interes za arheološko i kulturno – historijsko nasljeđe, pa se nalaz iz 181. god. p.n.e. jednostavno tretirao kao privatno vlasništvo L. Petilija.

narativu, u tome kako nisu pronađeni apsolutno nikakvi zemni ostaci pokojnika, odnosno kralja Nume Pompilija. To je vrlo čudno, ako se ima u vidu da je kralj Numa bio sahranjen inhumacijom. Naravno, postavlja se i pitanje i koliko je stvarno realno da je otkriće iz 181. god. p. n. e. podrazumijevalo grobnicu kralja Nume Pompilija, i pored toga što su Livije i Valerije Maksim zapisali da se nalazio natpis koji je eksplicitno navodio da je tu sahranjen Numa Pompilije. U rimskoj tradiciji bio prilično izraženo uvjerenje da je Numa Pompilije ipak bio sahranjen na Janikulu, pa to pored autora koji su predmet naše tematike, spominju još i Ciceron (*De legibus* II, 22, 56) i Dionisije iz Halikarnasa (*AR*, II, 76). Međutim, po Liviju (I, 33, 6), Janikul je bio uključen u Rim tek u vrijeme vladavine četvrtog kralja Anka Marcija. To bi značilo da na njemu nije mogao biti oficijelno sahranjen drugi rimski kralj Numa Pompilije i da je to transtiberinsko područje bilo van dosega mlade rimske kraljevine. Pripadnost Janikula u najranijem rimskom postojanju je vezano i sa složenim pitanjem *ripa Veiensis* i prisustvom Etruraca na desnoj obali Tibra. Dok se eventualno značenje Janikula sa Numom slaže po pitanju s prvenstvom boga Janusa u Numinu kalendaru i s pripisivanjem ovom kralju izgradnje hrama Janusu na Argiletu.⁶⁵

Sudeći po dostupnim narativima, pronađeni spisi su sigurno imali tekstove sakralne sadržine koji su bili razumljivi tadašnjim pismenim i obrazovanim ljudima. Nesuglasja su u tome je li bilo i tekstova koji su bili na grčkom jeziku i koji su imali sadržinu filozofske naravi, i koji su to bili konkretno tipovi sakralnih sadržaja. Kao što se može vidjeti, sakralni tekstovi koji bi bili napisani na latinskom jeziku uglavnom su se vezali za drevne tradicije o Numinom reguliranju religijskog, sakralnog života i religijsko – sakralnih institucija, ustanova i regula među Rimljanima. Grčki filozofski tekstovi su se povezivali sa pitagorejskim učenjem. A takvo tumačenje bi ponajviše bilo rezultat apokrifne tradicije o vezi Nume i Pitagore. Činjenica je kako nijedan od poznatih autora (i onih dostupnih i onih nedostupnih) narativa nije čitao ove tekstove, niti je čitao zapise onih koji su imali u rukama te tekstove i tačno znali šta se u njima nalazi. Sve je to više nego posrednog karaktera, da ne kažemo zasniva se na rekla – kazala i prepričavanjima i pretpostavljanjima šta se to u njima nalazilo. Jedini pravi uvid u te tekstove, sudeći u narative, su imali vlasnik zemljišta, njegovi neposredni prijatelji i naravno sam Kvint Petilije Spurin. A razlozi su jednostavni, spisi su bili namjerno spaljeni. Na osnovi narativa, izgleda da ni sami plebejski tribune ni senatori nisu imali uvid u sadržaje spisa, nego su se pouzdavali u tome kako im ih je protumačio i objasnio Kvint Petilije Spurin. Što se tiče precizne datacije spisa, ona je nejasna. Pošto se ne raspolaze sa tačnim sadržajem tekstova, teško je uopće bila šta reći više u odnosu na one posredne informacije iz dostupnih izvora. Jedino bi se moglo pretpostaviti kako ti tekstovi ipak nisu toliko stari kako se pretpostavljalo u tadašnjoj rimskoj javnosti, i što je preneseno preko literarnih vrela. Razlog bi upravo moglo biti to što su za one koji su ih imali u rukama ti tekstovi bili čitljivi i razumljivi. Jezik i pismo su organske tvari, razvijaju se, mijenjaju, modeliraju i 400 ili 500 godine su značajan period za razvoj određenog jezika. Arhaične latinske tekstove bi teško razumijevali obični građani. Veliko je pitanje i koliko je bila raširena pismenost 716. ili 581. god. p. n. e., u te dvije jedine datacije koje se pojavljuju u dostupnim narativima. A činjenica stoji za obje ove godine da su one bile znatno prije Pitagore i njegovog učenja.

U svakom slučaju u tim tekstovima je ipak bilo nešto što je toliko uznemirilo Kvinta Petilija Spurina, da se on svestrano zalagao za to da ovi spisi budu uništeni javnim spaljivanjem kao neki

⁶⁵ O ovoj nelogičnosti v. Pena, 1979, 227-228.

vid prinošenja žrtve. Po narativima, gradski pretor Petilije Spurin je nakon što je pročitao sažetke sadržaja i uvidio da većina tih spisa vodi razaranju tadašnjih religijskih institucija, statuta, regula i doktrina, odlučio da se one unište. Ovaj stav kako bi javno objavljivanje i široko rasprostranjeno čitanje moglo voditi ka „razaranju religijskih institucija” ne bi bio ništa neobično za ovo vrijeme tzv. „konzervativne reakcije” nakon povlačenja (iz javnog života i Rima) i smrti (183. god. p. n. e.) Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg, glavnog vođe liberalne frakcije i inkluzivne politike u Rimskoj Republici i društvu.⁶⁶ A upravo je značajno da je Kvint Petilije Spurin bio osvjedočeni žestoki protivnik Afrikanca Starijeg i istaknuti predstavnik konzervativne frakcije okupljene oko Marka Porcija Katona Starijeg Cenzora.⁶⁷ Na ovom mjestu nije na odmet navesti i kako je upravo Kvint Petilije Spurin kao jedan od najistaknutijih političkih neprijatelja Afrikanca Starijeg, bio i aktivni učesnik u montiranju optužbe iz 187. god. p. n. e. protiv braće Afrikanca Starijeg i Scipiona Azijatika. Kvint Petilije je bio nesumnjivi ideološki konzervativac, u stilu lika (iz romana „Ime ruže”/Il nome della rosa” Umberta Eka/Umberto Eco) starog benediktinskog redovnika Horhea (Jorgea) iz Burgosa koji je spreman i na najveće zločine kako bi spriječio svaku, po njemu potencijalnu, prijetnju po ustanovljeni dogmatski i institucionalni red pa tako i ubija kako se ne bi saznalo za postojanje (u tajnom odjeljku knjižnice) drugog dijela Aristotelovog djela „O Poetici” (Περὶ ποιητικῆς). Po istom ideološko – dogmatskom obrascu i Kvint Petilije je ocijenio kako pronađeni spisi mogu ugroziti postojeći (onako dogmatski kako ga je Kvint Petilije Sputin shvatao) poredak (koji je sve više dovoden u pitanje tijekom i nakon II. punskog rata), pa je odlučio da se spale. Njegov obrazac mišljenja je bio takav da je on čak i spise koji su se kao pripisivali Numi Pompiliju, koji je po tradiciji uspostavio taj religijski i sveto-institucionalni poredak koji kao Petilije brani, odlučio spaliti jer je nakon čitanja stekao uvjerenje da bi bili štetni u tolikoj mjeri da bi u konačnici mogli voditi i ka razaranju postojećih religijskih institucija. Kvintu Petiliju Spurinu uopće nije bila bitna istina, kao ni hiljadama osoba na kojima je Umberto Eko maestralno portretirao lik Horhea iz Burgosa. Njima je bila bitna samo vladajuća, dominantna ideološka i institucionalna pozicija i sopstveno dogmatizirano mišljenje, jer je sve to ustvari bila „igra moći” u kojoj je istina nebitna, može biti korisna, ali može i smetati, a nekad se mora i skrivati, pa i uništiti. Po svemu sudeći pronalazak knjiga je imao nesreću da je korespondirao sa ovom konzervativnom reakcijom

⁶⁶ O tome v. Mesihović, 2016; Mesihović, 2017.

⁶⁷ Marko Porcije Katon Stariji Cenzor (*Marcus Porcius Cato Maior Censoris* 234. – 149. god. p. n. e., konzul za mandatni period mart 195. – mart 194. god. p. n. e.) je bio jedan od najvećih državnika srednje Republike. Bio je veliki pobornik očuvanja originalne rimske i italke kulture i tradicije. Pripadao je frakciji koju je predvodio Fabije Maksim Oklijevalo, čije je vodstvo i preuzeo nakon smrti potonjeg. U političkom smislu je bio konzervativac i najveći nemesis Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg i njegovog filohelenstva i liberalizma. Nakon skoro dvodecenijskog sukobljavanja na kraju je uspio da slomi moć scipionovske frakcije do 183. god. p. n. e., ali se kasnije na helenofobskoj platformi sukobljavao i sa Scipionom Emilijanom. Napisao je na latinskom jeziku historijsko djelo „Postanci” (*Origines*), koje je izlagalo početke i kasniju historiju Rima i drugih važnijih italčkih zajednica. Nažalost, ovo vrijedno djelo nije sačuvano, ali su ga koristili drugi rimski historičari i pisci. Izgleda da se Katonovo djelo „Postanci” prvotno sastojalo od jedne knjige, u kojoj su bili prezentirani početci Rima i kraljevski period, da bi zatim došle i dvije knjige koje su se bavile postancima drugih različitih italijanskih gradova. Kasnije je on dodao i još četiri knjige, u kojima je govorio o punskim ratovima i naknadnim dešavanjima. Katon Stariji je bio i jedan od najvećih rimskih govornika (po Ciceronu napisao je oko 150 govora), a zna se da je napisao i uputstva sinu (*Præcepta ad Filium*) i uputstava za svakodnevni život u stihovima (*Carmen de Monibus*). U cjelini je sačuvana samo njegova rasprava «O poljoprivredi» (*De agricultura*) koja propagira funkcioniranje i privređivanje, po Katonu Starijem, na savršenom srednjoposjedničkom imanju. U njoj je obrađen i skoro najmanji detalj rada na jednom takvom gazdinstvu. O njemu v. *Nepos, Cat.; Plut. Cat. Mai.; Comp. Arist. – Cat. Mai.; Plut. Mor. Regum et imperatorum apophthegmata*, 198D – 199F; v. Smith W., 1867:I, 636 – 644; PWRE, 1953, XXII. 1, col. 108 – 165; Budimir – Flašar, 1963, 180 – 188; *The Fragments of the Roman Historians*, 2013, I, 23-25; 191-218; II, 134-243; III, 63-159; Mesihović – Kahrman – Hadžiabdić, 2021, 63.

u rimskom društvu.⁶⁸ I tako su spisi nađeni u nalazištu na Janikulu postali žrtvom političkih polemika, pa su umjesto doprinosa razvitku religijskih ustanova, institucija i regula postali politički slučaj.⁶⁹

⁶⁸ O ovom periodu prve polovice i sredine II. st. p. n. e. v. Mesihović, 2017a; Mesihović, 2020a; Mesihović, 2021, 315 - 478; Mesihović, 2023.

⁶⁹ Takvo stajalište ima i Francesco Sini (1983, 22, nap. 75) : “Fra i *libri* e i *commentari* dei re (per le fonti vedi *infra* cap. III n. 2), meritano particolare attenzione quelli attribuiti a Numa Pompilio, che peraltro già nell’antichità furono al centro di vaste polemiche. È noto che nel 181 a.C. “*in agro L. Petillii scribae sub Ianiculo, dum cultores (agri) altius moluntur terram, duae lapidae arcae, octonos ferme pedes longae, quaternos latae, inventae sunt, operculis plumbo devinctis. Litteris Latinis Graecisque utraque arca incrypta erat, in altera Numan Pompilium Pomponis filium, regem Romanorum, sepultum esse, in altera libros Numae Pompilii inesse. Eas arcas cum ex amicorum sententia dominus aperuisset, quae titulum sepulti regis habuerat, inanis inventa, sine vestigio ullo corporis humani aut ullius rei, per tabem tot annorum omnibus adsumptis. In altera duo fasces candelis involuti septenos habuere libros, non integros modo sed recentissima specie. Septem Latini de iure pontificum erant, septem Graeci de disciplina sapientiae, quae illius aetatis esse potuit*” (Livio 40, 29, 3-7); il fatto divenne subito un caso politico ed i *libri*, la cui diffusione poteva turbare l’ordine, furono bruciati come apocrifi per iniziativa del pretore Q. Petillio. Al di là della constatazione della natura politica dell’azione del pretore, legata di certo alle motivazioni più generali che ispiravano la reazione catoniana di quegli anni, mette conto sottolineare come alcuni degli annalisti contemporanei, o di poco posteriori, non sembrano dubitare dell’autenticità di tali *libri*: le fonti sull’episodio sono state raccolte da G. GARBARINO, *Roma e la filosofia greca dalle origini alla fine del II secolo a.C.*, Torino 1973, I, pp. 64 ss. L’intera vicenda dei *libri Numae* è stata di recente ridiscussa da E. PERUZZI, *Origini di Roma*, II, cit., pp. 107 ss., il quale, attraverso un acuto confronto delle diverse versioni, arriva a dimostrare la sostanziale autenticità dei *libri* ritrovati nel 181 a.C.; più critica la posizione di M. J. PENA, *La tumba y los libros de Numa*, in *Faventia* 1, 1979, pp. 211 ss.”

Michel Humm (2025, 612-613; 632) isto misli kako spaljivanje spisa, koje je naredio gradski pretor, bez sumnje svjedoči o postojanju političkog i ideološkog otpora unutar konzervativnog dijela rimske elite — ne samo prema nastojanju da se drugi rimski kralj prikaže kao Pitagorin učenik, nego prije svega prema samom filozofskom i religijskom sadržaju tih spisa : “L’autodafé des livres, décidé par le préteur urbain, témoigne sans doute de l’existence d’une résistance politique et idéologique, au sein de l’aristocratie romaine, non seulement face à la prétention du mythe de faire du deuxième roi de Rome un disciple de Pythagore, mais surtout face au contenu philo sophique et religieux de ces livres⁸. Mais est-il possible d’avoir une idée plus précise sur l’auteur (ou les auteurs) de ces livres, et surtout sur la nature exacte de leur contenu ? En quoi le contenu de livres aurait-il pu à ce point menacer les fondements de la religion romaine pour justifier un autodafé public décidé par les plus hautes autorités publiques romaines (le préteur urbain et le Sénat), dans un lieu aussi symbolique que le Comitium⁹ ?

⁸ J.-M. Pailler (1988:623–667) ; A. Willi (1998) ; M. Humm (2004: 127–129 = 2014: 37–39). Selon certains, Petilius aurait été un ami politique de Caton l’Ancien : F. Della Corte (1969²[1949¹]: 107) ; P. Boyancé (1972²b [1955¹]: 258n.4) ; *contra* : E.S. Gruen (1990:163–170), qui réfute tout rôle de premier plan de Caton dans cette affaire.

⁹ Le Comitium était le lieu de réunion officiel du « Peuple romain » (*populus Romanus*) au Forum, au cœur de Rome, au pied de la Curie, lieu de réunion officiel du Sénat, les deux espaces symbolisant l’association du Sénat et du Peuple romain dans la direction des affaires publiques : voir M. Humm (1999) et (2014). Le Comitium, où se dressait l’autel de Vulcain (*Volcanal*), était aussi un espace où l’on brûlait, à l’époque archaïque, les armes prises à l’ennemi et dont la force maléfique devait être détruite par le feu (G. Dumézil [1974² (1966¹): 326–328] ; F. Coarelli [1983: 177]) : l’autodafé décidé par le préteur Q. Petilius s’inscrivait peut-être aussi dans ce symbolisme. Enfin, dernier symbole : les « cornes du Comitium » étaient ornées, depuis l’époque des guerres samnites aux IVe-IIIe siècles, d’une statue de Pythagore sous le regard duquel les livres « pythagoriciens » attribués à Numa ont été brûlés (Pline l’Ancien, *Histoire naturelle* XXXIV, 26 ; Plutarque, *Numa* 8,20) ; cf. M. Humm (2005: 541–558) et (2017:50–58) ; F. Russo (2007:55–115) et (2011)..... Selon beaucoup d’historiens, le curieux épisode des livres de Numa découverts puis brûlés illustrerait, quelques années à peine après le sénatus-consulte de Bacchanalibus (en 186) et la censure de Caton (en 184), l’opposition croissante, au sein de l’aristocratie sénatoriale, entre les partisans d’un conservatisme politique et culturel replié sur les valeurs du mos maiorum qui étaient censées avoir fait la force et la gloire de Rome dans le passé, et les partisans d’une ouverture politique et culturelle sur les valeurs de l’hellénisme que les conquêtes récentes de Rome en Orient introduisaient à grande vitesse à tous les niveaux de la société romaine.”

Andreas Willi (1998, 144) je stajališta da se nalaz iz 181. god. p. n. e. desio nekoliko godina nakon “bakhanaljske afere”: “In order to understand the importance of the event, one has to remember that Rome had been severely shaken by the scandal of the *Bacchanalia* only five years earlier. In mystery circles of the god Bacchus, Roman values seemed to be undermined; there were reports of orgies, false evidence, false signatures, false wills, slanderous denunciations, murders and secret poisonings. The affair appeared as one huge conspiracy against the Roman traditions and authorities. Consequently, the Senate took it to heart and ordered highly repressive measures; countless

Zanimljivo je da po pitanju šta činiti sa spisima, koji su već na početku po otkriću detektirani i identificirani kao oni sa sakralnim, svetim sadržajem, nije uopće odlučivao kolegij pontifika niti se o tome pitao vrhovni svećenik (*pontifex maximus*), niti bilo koji drugi rimski religijski red.⁷⁰ Nisu konsultirane ni Sibilske knjige, nije se tražilo ni mišljenje haruspika niti augura, nije se uopće to promatralo u okviru drevne etrurske discipline, koja je bila glavni element rimske religioznosti. Sve je bilo prepušteno “ideološko - komesarskom” mišljenju gradskog pretora koji je bio zadužen za sudske procese i predmete među rimskim građanima. Iz svega izloženog jasno je i kako opaska Valerija Maksima o tome kako su uništene samo grčke knjige, a kako su one na latinskom jeziku pošteđene, ne stoji.

Dobar primjer konzervativne reakcije, nakon što su se uspjeli riješiti Afrikanca Starijeg, na ona vjerovanja za koja se stekao dojam da bi mogla narušiti ili ugroziti trenutni društveni, religijski i kulturološki poredak pruža tzv. “bakhanalijska afera”.⁷¹ O ovoj konzervativnoj reakciji u odnosu na nova vjerovanja i religijske prakse Musial Danuta kaže sljedeće (2005, 73 – 74) : „Pour récapituler, les exemples mentionnés démontrent que de faux livres religieux, tant grecs que latins, apparaissaient à Rome à des périodes différentes. Il n’y a pas de raison de douter que parmi ces livres se trouvaient des *pseudopythagorica* grecques. Ce fut un phénomène dangereux du point de vue religieux et pour cette raison le gouvernement tentait régulièrement de les éradiquer. La fermeté des opérations dépendait habituellement de la situation intérieure. L’*auto-da-fé* de 181 avant J.-C. peut être lié à l’accumulation de conflits avec le monde hellénistique (la deuxième guerre macédonienne, la guerre syrienne) et à l’affluence des idées nouvelles à Rome. Une partie de l’élite pouvait alors ressentir le besoin de confirmer l’identité romaine ce qui expliquer en partie la violence des répressions contre les fidèles de Dionysos. C’est dans cet esprit que Gruen interprète la « découverte », et ensuite la crémation spectaculaire des écrits romains. L’opposition symbolique

persons were beheaded or imprisoned ²². In the light of this collective panic and neurosis, the history of the books of Numa represents a less violent, but still significant, episode in the same struggle between tradition and innovation ²³.

²² Cf. Liv. 39.8-19, as well as e.g. Dumézil (η. 20 above) 515-521; J. Scheid, *Religion et piété à Rome* (Paris 1985) 20-21; the *Bacchanalia* affair is exhaustively explored by Pailler (n. 20 above). - W. H. C. Frend, *Martyrdom and Persécution in the Early Church. A Study of a Conflict from the Maccabees to Donatus* (Oxford 1965) 104-126, especially 109-111, explains the phenomenon as just one Symptom of the persistent problem of how far harmonization between the Roman deities and those of conquered or allied peoples could be carried; thus, these early events can be seen in the larger context of the later struggle between paganism and Christianity; cf. also R. Muth, "Vom Wesen römischer 'religio'", *ANRW* 2.16.1 (1978) 301-315.

²³ Dumézil (η. 20 above) 521; Pailler (η. 20 above) 669-703; K. R. Prowse, "Numa and the Pythagoreans: A Curious Incident", *GeR* 11 (1964) 41, even suggests a direct relation between the *Bacchanalia* affair and the intrusion of Pythagoreanism. Scheid (η. 22 above) 103-111, underlines the importance of the lost socio-economic balance as the underlying cause for the attempted innovations."

⁷⁰ Hans Beck (2018, 101) daje i popis osoba koje su 181. god. p. n. e. obnašale javne religijske institucije i službe : “In 181 BCE, when the books surfaced, C. Servilius Geminus was *pontifex maximus* (praetor 206 and consul 203); his brother M. Servilius Geminus (cos. 202) was among the leading members of the *augures*, along with L. Quinctius Flaminius (T. Quinctius’ brother, expelled from the senate in 184 but still augur), L. Aemilius Paullus (cos. 182) and Sp. Postumius Albinus, an uncle of the later historian Aulus Postumius Albinus. Among the *decemviri sacris faciundis* were C. Servilius Geminus (also *pontifex maximus*), L. Cornelius Lentulus (cos. 199) and Ti. Sempronius Longus (also augur). M. Porcius Cato (cos. 195) was a member of the *Sodalitas Sacris Idaeis Magnae Matris* and possibly also augur.”³³

³³ Rüpke (2005), 85–86; Broughton, *MRR* III, 170 on Cato.”

⁷¹ O represiji nad onima koji su učestvovali u bakhanalijama v. Pailler, 1988.

contre les Grecs devait renforcer le fondement des valeurs romaines⁷². L'envoi des philosophes et des rhéteurs en 161 avant J.-C. pouvait jouer un rôle similaire. Après la troisième guerre macédonienne, Rome fut envahie par un grand nombre de précepteurs grecs⁷³. L'éducation de la jeunesse romaine des familles aristocratiques reposa entre les mains de ces derniers ce qui provoqua des manifestations violentes des défenseurs de *mos maiorum*. Vingt ans auparavant, l'affluence des écrits grecs pouvait également provoquer une forte réaction. La mise en relation de ces écrits avec le nom de Numa Pompilius doit être considérée comme un concept sans fondement des auteurs anciens.“

I osobno sam u svome djelu “Historijsko daleko zrcalo” (2020a, 248 – 250) koje se bavilo historijom prve polovice i sredine II. st. p. n. e. posvetio izvjesnu pažnju ovom tipu konzervativizma kod dijela rimske elite : “Posebnu popularnost je stekao kult Bakha/Dionisa i njegov divlji i mistični festival Bakhanalije (*Bacchanalia*), koji je uveden oko 200. god. p. n. e. (navodno ga je donio neki grčki svećenik u Etruriju). Bakhanalije su prvobitno bili pohodeni samo od žena (održavao se u prvo vrijeme blizu Aventina 16. i 17. marta). Kasnije je pristup proširen i na muškarce i proslave su se dešavale 5 puta mjesečno. Po Liviju, ovo proširenje se desilo kada je vođa kulta Bakha bila Pakula Ania (*Paculla Annia*), iako se vjeruje da su i prije muškarci učestovali u kultu. Misterijski kult Bakhanalije je viđen kao prijetnja političkom status quo, a i ozloglašen je kao mjesto za dešavanje raznih kriminalnih i urotničkih stvari. To je sve vodilo da se izda uredba *Senatus consultum de Bacchanalibus* donesena 186. god. p. n. e., a poznata zahvaljujući nalazu brončane ploče otkrivene u Apuliji 1640. god. i podacima iz Livijevog djela. Strogi sud Tita Livija o štovateljima Dionisa svjedoči o tome da je senatska odluka bila izraz vjerske reakcije, na čijem su čelu, po svemu sudeći, stajali pontifici. Ovom odlukom Senat je zabranio Bakhanalije u Italiji, izuzev u izvjesnim slučajevima koji su morali biti odobreni od Senata. Uprkos oštrom kažnjavanju po zakonu iz 186. god. p. n. e. (navodno 7000 zločinaca osudiše većom dijelom na smrt; a 180. god. p. n. e. nađeno je još 3000 prekršitelja.), Bakhanalije su preživjele u južnoj Italiji, gdje su bile i najraširenije i upetljane u veze sa robovima, dugo poslije represije. Dionis je, pored Bakha, identificiran i sa božanstvom Liber (takođe *Liber Pater*). Liber (onaj koji je slobodan) je božanstvo plodnosti, vina i rasta vjenčan sa Liberom. Njegov festival se slavio 17. marta (ali su se neki mitovi održavali 5. marta). Nesumnjivo je širenje orijentalnih kultova u Republici i Italiji moralo na neki način izazvati reakciju. Za tradicionalnu religiju vezivana je politička postojanost i nepokolebljivost rimske države, čitavog njenog sustava. Kultovi među čijim je pristašama bilo ljudi iz nižih klasa smatrani su sumnjivim. Ekstaza i entuzijazam, karakteristični za te kultove, bili su za predstavnike službene religije izraz praznovjerja (*superstitio*). Po uzoru na helenističko razdoblje uvode se kod bogoslužjenja i bogatije i skupocjenije službe sa sve većim žrtvovanjem i ostavljanjem zadužbina, pa je kao mjera ograničenja toga uveden 186. god. p. n. e. „kolegij trojice“ (*tres viri epulones*), koji je nadzirao takve religijske svetkovine i gozbe. Inače je prevelik formalizam (znalo se desiti da svećenik čak i do 30 puta odbaci životinju određenu za žrtvu zbog kakve spoljašnje odlike) rimskih svećenika doprinio i širenju ravnodušnosti pa i bezbožništva po uzoru grčko – helenistički svijet. Naravno glavnu opoziciju prema tim procesima je vodio Katon (Sokrata je nazivao bogomrziteljem i kvariteljem morala). Katon Stariji je bio zabranio da bez njegova znanja i dozvole upravitelj imanja žrtvuje i pita svećenika za savjet, a posebno ne „haldejce“. Katon je imao izreku

⁷² GRUEN 1990. 175-176. Fusnota je iz originalnog teksta M. Danuta.

⁷³ Cf. Plut., *Aem. Paulus*. 6, 4-5; Plin., *NH*, 35, 135. Fusnota je iz originalnog teksta M. Danuta.

da se „svećenik pred svećenikom jedva može uzdržati od smijeha, kada jedan drugog sretne na ulici.“ Još stoljećima ranije, u Italiju su uvedeni „haldejski“ astrolozi⁷⁴, pa se raširilo i vjerovanje u horoskop, astrologiju i tumačenje sudbine, budućnosti prema zvijezdama. „Haldejci“ su svojim djelovanjem predstavljali veliku konkurenciju tradicionalnom „etrurskom“ i rimskom proricanju. Astrologija je izazivala opoziciju, pa su po naređenju pretora 139. god. p. n. e. svi „haldejci“ morali ostaviti Rim i Italiju u roku od 10 dana. Kasnije je ipak horoskop postao još popularniji, što se uostalom zadržalo do danas. Među višim slojevima rimskog društva šire se razni pogledi grčkih filozofa po pitanjima religije. Prevedeno je na latinski jezik djelo Euhemera, koji je sve bogove smatrao ljudima koji su ranije živjeli. Scipionu Emilijanu bliski filozof Panaetije bio je skeptik u pitanjima religije. Ali sam Scipion Emilijan, iako je možda dijelio te poglede, svjesno je vršio sve propise službene religije, smatrajući je osnovom državnog života. Ljudima iz njegovog krugu bio je jasan značaj religije. Pjesnik Lucilije, Panaetijev učenik, govorio je: "Da bi ljudi vladali nad masom, morali su se, htjeli ne htjeli, obratiti strahotama nepoznatog i izmišljanju raznih zastrašujućih fikcija". Ali se tako govorilo samo u uskom krugu. Kada se pojavilo pitanje o predaji prava izbora svećenika narodu, Gaj Lelije (*Caius Laelius*), blizak Scipionu Emilijanu, održao je vatreni govor, u kome je veličao starinske kultove. Po Ciceronovim riječima, on je "govorio zlatnim ustima" u obranu tradicija predaka. Prema tome, helenistički utjecaji ne samo da su izmijenili vjerske predodžbe Rimljana, već su i doprinijeli pojavi krize rimske religije, krize koja je našla izraz kako u širenju orgijastičkih kultova, tako i u skeptičkom stavu prema tradicionalnoj religiji.”

Jérôme Carcopino je iznio i tezu po kojoj su knjige otkrivene na Janikulu 181. god. p. n. e. ustvari djelo falsifikatora, poštovatelja pitagorejskog učenja, koji se “potrudio da izradi, zatim zakopa i potom “pronade” u kamenom sanduku četrnaest pitagorejskih knjiga za koje se smatralo da čine biblioteku bliskog pratioca nimfe Egerije.”⁷⁵ Ova teorija se zasniva na špekulaciji da je čitav nalaz

⁷⁴ Izraz „Haldejac“ u ovom kontekstu se koristi za one koji prakticiraju astrološke vještine, a ne na narodnosnu haldejsku skupinu iz južne Mezopotamije. Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića.

⁷⁵ Carcopino, 1926, 185-186 : “En 181, la conviction, vainement combattue par Tite-Live et par Cicéron¹, que le pieux roi Numa avait suivi les leçons de Pythagore, était solidement ancrée dans l'opinion. Sans quoi, un faussaire ne se fût point donné la peine, cette année-là, de fabriquer, puis d'enfouir et de retrouver en un coffre de pierre les quatorze livres pythagoriciens qui étaient censés avoir composé la bibliothèque du familier de la nymphe Égérie. Le préteur en charge, Q. Petilius, un ennemi des Scipions, le même qui, quatre ans plus tôt, avait déclenché contre eux la campagne de procès où sombra leur fortune politique, se fit remettre les volumes avant que la curiosité publique eût pu s'en emparer, et, feignant d'y découvrir des théories dangereuses, obtint du Sénat qu'ils fussent brûlés au comitium, en présence du peuple, sur un bûcher préparé par les victimaires.² L'autodafé de faux livres du roi Numa est un symptôme du sourd travail auquel se livrait, dans la Ville, la pensée pythagoricienne, et des craintes qu'inspirait sa diffusion aux pouvoirs établis. Mais il n'a pas arrêté la marche des idées qu'elle avait exprimées réellement; et l'on vit bientôt l'allié, sinon l'instigateur des Petilii dans leurs manœuvres contre les Scipions, Caton le Censeur en personne, s'y convertir à son tour : dans le *De Senectute* nous l'entendons discourir, non seulement en admirateur de Pythagore, mais en pratiquant du pythagorisme, comme un homme qui, chaque jour, s'astreint à l'examen de conscience obligé dans la secte³, et nous avons d'autant moins le droit de suspecter la justesse de ce trait qu'en 209 Caton avait été, à Tarente, l'hôte du pythagoricien Néarque⁴.

¹Par Tite-Live, I, 18; par Cicéron, *De rep.*, II, 15, 28 : *Inueteratus hominum error*. Toute l'argumentation chronologique de Cicéron n'a pu emporter cette erreur. Cf. Ov., *Mét.*, XV, 479 et suiv.; *Fastes*, III, 151-154; *Pont.*, III, 3, 41-46. Du pythagorisme de Numa, rapprocher la tradition sur Pythagore citoyen romain (Plut., *Numa*, 8).

²Live, XL, 29. Sur l'identité de ce Q. Petilius avec l'un des Petilii du procès des Scipions, et sur ce procès même, cf. De Sanctis, *Storia dei Romani*, IV, 1, p. 593, n. 270.

³ Cic., *De Sen.*, II, 38. Sur cet examen de conscience, cf. Timée ap. JAMBLIQUE, *V. P.*, 256.

⁴ Cic., *De Sen.*, 12, 39 et PLUTARQUE, *Cato Cens.*, 4-5.”

iz 181. god. p. n. e. djelo falsifikatora – pitagorejaca koji su željeli da i na materijalni način potvrde tradiciju o vezi svoga učenja sa kraljem Numom i njegovom utemeljivačkom radu u regulaciji religije i njenih ustanova, institucija i regula, Naravno, ovo zanimljiva “teorija zavjere” je špekulativnog tipa, bez ijednog dokaza. Georges Dumézil je smatrao kako je Lucije Petilije bio taj koji je odgovoran za izradu nalaza, kako bi možda zaradio na njima. Naravno, za uvjerenog ultradesničara i konzervativca kakav je bio G. Dumezil, Kvint Petilije Spurin je bio istovremeno i dobar čovjek i savjestan građanin.⁷⁶ Tako Dumézil ističe da je namjera za uništenjem spisa Petilija

⁷⁶ Dumézil, 1996, 521-523; 525 : “After the bloody violence which has left an indelible stain on the consulate of Q. Marcus L.f. and S. Postumius L.f., the history of the Books of Numa, in 181, is like a restful comedy. It is nonetheless still an episode in the same struggle between tradition and innovation. In that year, says Livy (40.29.3–14), some farmers digging at the foot of the Janiculum, in a field belonging to the scribe L. Petilius,⁸ uncovered two stone chests measuring eight feet long by four feet wide, the lids of which were sealed with lead. Inscriptions in Greek and Latin said that Numa Pompilius, the son of Pompo, king of the Romans, was buried in one of these chests, and that the other contained the books of this Numa Pompilius. The owner of the field consulted his friends and opened the two chests. The first was completely empty, with no trace of a human body. The second held two packages tied up with string and coated with pitch, each containing seven books which were not only intact but seemed entirely new. Half of them, composed in Latin, dealt with pontifical law, and the other half, in Greek, were about philosophy as it existed in those far-off times. The scribe and his friends read these venerable tracts with surprising ease; they showed them to others, and as the word spread, the city praetor Q. Petilius expressed a desire to read them too and borrowed them from their owner. The two men were connected: when Quintus was quaestor he had obtained for Lucius his position as scribe. Now, however, when he had read all the books, he was convinced that there was something in them which might destroy the official religion, and he notified his protégé that he was determined to throw them into the fire; but that before carrying out this intention, he would allow Lucius to reclaim them through legal channels or by any other means; and finally that he would not withdraw his favor for this reason. The scribe applied to the tribunes of the people, who passed the matter on to the Senate. The praetor declared that he was ready to swear that it was not expedient to read or to preserve these books, and the Senate decided that this offer of an oath was enough, that the books would be burned as soon as possible on the comitium, and that the owner would be paid an indemnity to be set by the praetor and the majority of the tribunes. The scribe refused the money. The books were publicly burned on the comitium in a fire kindled by victimarii. We glimpse here a rather sordid little news item: profiting by his protector’s advancement to the praetorship, Lucius thought he might make some money from his forgery. As for Quintus, he was at once a good fellow and a conscientious man. Whether the “books of Numa” actually did seem to him to constitute a danger to religion, or whether he merely thought the forgeries were too clumsy to stand close examination, he had them destroyed, thus saving his imprudent protégé from a fatal appraisal, and even assuring him of a profit, which Lucius had the good grace to turn down. The incident would be without importance, were it not accompanied by two circumstances. First the reason given for the auto-da-fé and the immediate, decisive effect which it produced on the Senate: even though the writings were guaranteed by the great name of Numa—the history of the beginnings of Rome had received its canonical form at least a century before—since they contained innovations, or contravened tradition, *pleraque dissolvendarum religionum esse*, nobody was minded to defend them, and the tribunes took their stand beforehand with the foreseeable decision of the Senate. It is no less interesting to see this forgery produced under the name of a Numa who was not only a pontiff but a philosopher: seven of the books dealt, in Greek, *de disciplina sapientiae*. Livy uses the great word, and immediately disputes it vigorously. Valerius Antias, the predecessor whom he delights in attacking, had said that the books found in the second chest were Pythagorean, thereby conforming to the widely prevalent opinion that Numa had been an *auditor*, or disciple, of Pythagoras.

⁸Latte, p. 269, n. 2, thinks that the name of the scribe, in Livy, is a copyist’s error. On this affair, see A. Delatte, “Les doctrines pythagoriciennes des livres de Numa,” BAB 22 (1936): 19–40, and Carcopino, p. 185, both of whom think that an actual undertaking by the Pythagoreans in Rome is involved here. The unease of the Roman authorities could be explained as follows: the Books of Numa contained a variety of *φυσικὸς λόγος*, “semi-cosmological, semi-moral interpretation of religious beliefs,” the antiquity of which in Pythagoreanism has been pointed out by A. Delatte; and certain parts of this *φ.λ.* “must have contradicted the beliefs relating to the fulgural and augural art and the procuratio of prodigies” (Delatte, p. 33). Although the greater number of the ancient authors (known to us chiefly through Pliny and Saint Augustine) speak of authentic treatises on Pythagorean philosophy, some of them, such as Sempronius Tuditanus (Plin. 13.87), mention only the religious decrees of Numa found in the second sarcophagus.

..... The enterprise of the overingenious scribe was strictly personal. A century or a century and a half later, the Pythagoreans will perhaps form their own chapels. Those of this earlier era did not mix the genres of religion and philosophy, and their religious practice was not contaminated by their dreams of wisdom.”

Spurina bila motivirana ili time da su mu se zaista činile opasnim za religiju, ili je on jednostavno smatrao da su krivotvorine previše nespretne da bi izdržale ozbiljno ispitivanje, pa on ih je dao uništiti, time spašavajući svog nepromišljenog štićenika od kobne procjene, pa čak mu i osiguravajući dobit, koju je Lucije imao dovoljno takta da odbije. Međutim, Dumézilovo stajalište o navodnoj koristoljubivosti L. Petilija kao motivaciju za izradu falsifikata i pronalaženja spisa je upravo neodrživo iz te činjenice da ovaj odbija naknadu za uništenje onoga što se smatralo njegovim privatnim vlasništvom. Nakon što se odbaci optužba o koristoljubivoj motivaciji Lucija Petilija i njegovo inkriminiranje po motivaciji da je navodni falsifikat nađen na njegovom zemljištu uradio iz političkih, religijskih, nekih propitagorejskih stajališta i uvjerenja je isto neodrživo. Lucije Petilije je sve praktično do čina samoga spaljivanja spisa bio bliski prijatelj, možda i rođak, samim tim i politički i idejni “sabrato” i “drug” Kvinta Petilija Spurina. On je bio i protégée Spurina, koji mu je i pomogao da postane javni pisar. Sigurno je Lucije Petilije podržavao Kvinta Petilija Spurina u čuvenom montiranom procesu protiv braće Scipiona. Lucije Petilije definitivno nije bio ni liberal, ni filohelenista, ni scipionista. U suprotnom teško je očekivati da bi Spurin pomagao u njegovoj javnoj karijeri. Naravno, sasvim je drugo pitanje, da li se prijateljski odnos između Lucija Petilija i Kvinta Petilija Spurina nastavio i nakon uništenja spisa. Iz činjenice da Lucije Petilije demonstrativno odbija naknadu, kao da se osjeća ili naslućuje visoki stupanj njegove osobne ljutnje.

Zanimljivo je i stajalište María-José Pena u njenom autorskom članku “La tumba y los libros de Numa” (“Grobnica i knjige Nume”), koji ima za tematiku upravo protohistorijski nalaz iz 181. god. p. n. e., po kojem se “ne čini tako smionim govoriti o navodnoj “Numinoj grobnici”, iako arheološki kriterij do sada nije potvrdio nijedan aspekt tog pitanja”.⁷⁷ Inače, María-José Pena se u svome analitičkom članku bavi detaljnom analizom literarnih narativa.⁷⁸ I u tom smislu ona smatra

⁷⁷ Pena, 1979, 211 : “La tradición literaria que habla de una «tumba de Rómulo» en el Comicio parece corresponderse perfectamente con una realidad arqueológica¹. El extraordinario hallazgo de una tumba orientalizante realizado en 1970-71 junto a Lavinio pareció confirmar rotundamente la tradición en torno a una «tumba-santuario de Eneas»². Ante estas innegables evidencias, no parece ya tan temerario hablar de una supuesta «tumba de Numa», a pesar de que el criterio arqueológico no haya confirmado hasta ahora ningún aspecto de la cuestión. Nuestra atención se ha fijado pues en el estudio de las fuentes literarias —y de la problemática que éstas plantean— referentes al hallazgo en el s. II a. J. de una supuesta tumba de Numa y de unos libros presuntamente escritos por este legendario rey de Roma.

¹ La bibliografía sobre el *lapis niger* es abundantísima tanto la de carácter arqueológico como la de carácter filológico. Con la bibliografía anterior y como artículo de conjunto continua siendo válido J. G. Goidanich, *L'iscrizione arcaica del Foro Romano e il suo ambiente archeologico*, Memorie dell'Accademia d'Italia, ser. VII, vol. III, 1943, pp. 417-501. Muy recientemente en el «Convegno Lazio arcaico e mondo greco» (Roma, diciembre de 1977), Filippo Coarelli ha vuelto a poner la cuestión sobre el tapete de la actualidad al identificar el *Lapis niger* con el Vulcanal. Véase F. Coarelli, *Il Comizio dalle origini alle fine della Repubblica: cronologia e topografia*, PP, CLXXIV, 1977, pp. 215 y ss.

² M. J. Pena, «El santuario y la tumba de Eneas», *EClés.*, 71, 1974, pp. 1-26. Bibliografía posterior a este trabajo: P. Sommella, «Das Heroon des Aeneas und die Topographie des antiken Lavinium», *Gymnasium*, 81, 4, 1974, pp. 273-297.”

⁷⁸ Pena, 1979, 215-217 : “Es evidente que, si consideramos con atención todos estos textos, pronto distinguimos bastante claramente al menos dos fuentes distintas, caracterizadas cada una de ellas por unos detalles concretos:

1. el escriba se llama Terencio; el hallazgo se reduce a un sarcófago; los libros no están divididos en dos grupos de distinto contenido y en distinta lengua. A ésta pertenecen Casio Hémine, Varrón, Festo y el *De viris illustribus*.
2. no se da el nombre del escriba (la frase *in agro L. Petilii scribae* —Livio, V. Máximo, Lactancio— hay que interpretarla como «en un campo del escriba de L. Petilio» y no del escriba L. Petilio); los cofres hallados son dos y los libros, divididos en dos grupos, suman 14; es la fuente de Livio, Valerio Máximo y Lactancio;

da treba razlikovati dvije razine. U prvoj razini ona konstatira kako samo otkriće nosi svu vjerodostojnost stvarnog historijskog događaja. I u skladu s ovom pretpostavkom, cijeli slučaj objašnjava se mnogo jednostavnije nego ako ga smatramo u potpunosti izmišljenom legendom. Postoji i previše slaganja u opisima, događaj je imao prevelik odjek, postoji podudarnost konkretnih podataka o vremenu i mjestu, tu je i pozivanje na *senatus consultum*, da je cijelo dešavanje sa pričom o iskopanom nalazu iz 181. god. p. n. e. bila izmišljena i apokrifna. Ali po M. J. Pena, na drugoj razini je riječ o prijevari koja je već u svoje vrijeme izazvala sumnje. Za nju na ovoj razini postoje nedosljednosti, od kojih su dvije najočitije. Prva je da je vjerovatnoća da su postojali pisani dokumenti u formi pisanja knjiga na latinskom i grčkom iz vremena u koje analistička tradicija smješta Numinu vladavinu minimalna, gotovo reći nikakva. Druga je pripisivanje pitagorejskog sadržaja knjigama koje se pripisuju Numi, jer je ovaj rimski kralj stariji od Pitagore, čiji se dolazak

¿podemos pensar, atendiendo al número de libros —7 y 7— que Livio conoció la versión de Pisón⁷, aunque no lo cite y que en ciertos detalles sigue a Valerio Antias, aunque lo refute?

A pesar de todas las variantes, que en realidad no son tantas como parece, existe una auténtica unanimidad de las fuentes al menos en tres puntos:

- 1) el hecho ocurrió durante el consulado de P. Cornelio Cetego y M. Bebio Tamfilo (véase nota 3);
- 2) el —o los— cofres fueron hallados en el Janículo;
- 3) El pretor urbano de aquel año era Q. Petilio.

Para un ulterior intento de comprensión de los hechos, me parece conveniente hacer también un esquema cronológico de las fuentes y otro del supuesto contenido de los libros.

a) Esquema cronológico de las fuentes

s. II a. J. — 1) Casio Hémine — la fuente más antigua y por tanto la más próxima a los hechos. — 2) Calpurnio Pisón. 3) Sempronio Tuditano.

s. I a. J. — 4) Valerio Antias. — 5) Varrón. *época de Augusto* — 6) Livio. — 7) Festo (Granio Flaco). posteriores — 8) Valerio Máximo (época de Tiberio). — 9) Plutarco (46–127). — 10) Lactancio (s. III–IV).

11) De viris illustribus (Sexto Aurelio Victor s. IV).

b) Esquema del supuesto contenido de los libros

1. Casio Hémine (*apud Plin.*): *scripta philosophiae Pythagoricae*.
2. C. Pisón (*apud Plin.*): *septem iuris pontificii y septem Pythagorici*.
3. S. Tuditano (*apud Plin.*): *decreta Numae*.
4. V. Antias: (*apud Plin.*): *12 pontificales Latini y 12 Graeci praeceptorum philosophiae*.
V. Antias: (*apud Plut.*): *δώδεκα ἱεραρχικά καὶ δώδεκα Ἑλληνικά φιλοσοφικά*.
V. Antias: Livio: «*Antias adicit Pythagoreos fuisse*.»
5. Varrón: (*apud S. Agust.*): *sacrorum institutorum causae*.
6. Livio — 8) Valerio Máximo — 10) Lactancio: *septem Latini de iure pontificum y septem Graeci de disciplina sapientiae*.
7. Plutarco: *αἱ περὶ βίβλοι*.
8. *De viris illustribus: leges quaedam sacrorum causae*.

En realidad atestiguan el contenido pitagórico de los libros tan solo C. Hémine, Pisón y V. Antias; este último únicamente si seguimos la versión de Livio.

⁷ Contra: E. Pais, *Ricerche sulla storia e sul diritto pubblico di Roma*, serie prima, Roma 1915, p. 268; en su opinión, Livio se valió solamente de Valerio Antias, ”

u Kroton, nakon napuštanja Samosa, smješta oko 529. godine p.n.e.⁷⁹ Ipak, stoji činjenica da M. J. Pena u svome članku ostaje neodređena po jasnom zaključku u svezi nalaza 181. god. p. n. e., te na kraju samo konstatira : “Como vemos, el motivo de la producción de los libros de Numa y su supresión dista bastante de ser claro y transparente, pero confío en que mi estudio aporte algunos datos de interés y quizás alguna idea nueva o que resulte tal a la luz de los nuevos planteamientos históricos-arqueológicos⁸⁰ (Kao što vidimo, motiv nastanka Numinih knjiga i njihova uklanjanja

⁷⁹ Pena, 1979, 217-218 : “Tras haber estudiado las fuentes literarias con una cierta minuciosidad, intentemos ver en ellas y a través de ellas qué significa esta historia. Como he afirmado ya al principio, me parece que hay que empezar por distinguir dos planos:

1. A pesar de las variantes de la tradición y de los detalles más o menos novelescos del relato, el hallazgo en sí ofrece toda la verosimilitud de un hecho histórico cierto. De acuerdo con esta hipótesis, todo el asunto se explica mucho más simplemente que en el supuesto de una leyenda inventada íntegramente; me parece que hay demasiado acuerdo, que tuvo demasiado eco, que hay una coincidencia de datos concretos de tiempo y lugar e incluso la referencia a un *senatus-consultum* para pensar en una creación *ex nihilo*. No obstante, considerar el hallazgo como un hecho histórico no significa creer a pies juntillas el relato de los analistas y admitir ⁸ como cierto también el objeto del hallazgo.
2. Efectivamente, he aquí el plano falso: estamos sin ninguna duda ante un fraude que incluso ya en su momento despertó sospechas. Es cierto que, al menos desde nuestra perspectiva, el montaje es bastante burdo y casi nos asombra el hecho de que los falsarios que, a deducir del relato de Casio Hémine, habían previsto respuestas para cuestiones de detalle —tales como la conservación de los libros—, no se detuvieran ante las incongruencias que el relato encierra. Empecemos por considerar las más evidentes:

A) La probabilidad de que existieran documentos escritos de la época en que la analística sitúa el reinado de Numa es mínima, casi me atrevería a decir que nula⁹. En el estado actual de nuestros conocimientos de la epigrafía latina de época arcaica pensar que alguien en el Lacio a fines del s. VIII o primera mitad del s. VII escribiera libros en «latín» y en «griego» resulta tan inverosímil que ni tan siquiera merece una especial consideración; si las inscripciones conocidas datables con anterioridad al s. IV son tan poco numerosas, ¿cómo imaginar unos «libros» de Numa auténticos? Además, ¿hubieran sido capaces los romanos del s. II a. J. de leerlos y entenderlos tan fácilmente? Hay muchas razones para pensar que no.

B) La segunda gran incongruencia es el hacer referencia al contenido pitagórico de unos libros atribuidos a Numa; la razón es muy sencilla: Numa es anterior a Pitágoras, cuya llegada a Crotona, tras haber dejado Samos, se sitúa en torno al año 529 a. J.¹⁰ No hay que recurrir en absoluto a la erudición moderna para refutar la convicción de que Numa había sido discípulo de Pitágoras; basta para ello con transcribir un texto de Cicerón, *Rep.* II 15:

⁸Al parecer, A. Gianola, *La fortuna di Pitagora presso i Romani*, Catania 1921 (non vidi), admitió que lo que se descubrió en el año 181 a. J. fue la verdadera tumba de Numa y sus libros sagrados.

⁹ Sobre el inicio de la escritura en el Lacio véase en conjunto y con la bibliografía actualizada G. Colonna, *La diffusione della scrittura in Civiltà del Lazio primitivo*, Roma 1976, pp. 372-376; aquí se recogen los documentos de escritura anteriores al s. VI a. J. hallados en el Lacio, tanto los redactados en latín como en etrusco o griego; son tan sólo 5 en total (ya que uno de los presentados no procede del Lacio), entre ellos la célebre fíbula de Preneste y únicamente uno en griego (grafito constituido por una sola palabra). A pesar de esta evidencia, E. Peruzzi, *Romolo e le lettere greche*, PP, CXXIV, 1969, pp. 161-189, parece creer en el uso de la escritura griega en época de Rómulo e incluso anterior.

¹⁰J. Carcopino, *La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure*, Paris 1944, pp. 162-163. ”

⁸⁰ „A pesar de mis esfuerzos en tal sentido, no he podido ver una obra quizá fundamental para el tema que nos ocupa: L. Ferrero, *Storia del Pitagorismo nel Mondo Romano (dalle origini alla fine della Repubblica)*, Turín 1955 (sobre todo el capítulo *Pitagora cittadino romano*, pp. 108-174). No obstante, puede conocerse su contenido de modo bastante aproximado a través de las recensiones de F. Boyancé, *REL*, XXXIII (1955), pp. 487-498 y de I. Lana, *RFIC*, LXXXIII (1955), pp. 432-436. — Quizá se echen también en falta algunas obras ya clásicas sobre el pitagorismo, tales como A. Rostagni, *Il verbo di Pitagora*, Turín 1924 y M. Meunier, *Recherches sur le Pythagorisme*, Neuchâtel 1922. En ningún momento he pretendido aquí entrar en la compleja y peligrosa cuestión del pitagorismo romano; mi intención era tan sólo estudiar y abordar un hecho muy concreto y a eso me he limitado.“ Fusnota je iz originalnog teksta M.J. Pene.

Prijevod fusnote : „Uprkos mojim nastojanjima u tom smislu, nisam uspjela vidjeti jedno djelo koje je možda temeljno za temu kojom se bavimo: L. Ferrero, *Historija pitagorejstva u rimskom svijetu (od početaka do kraja Republike)*, Torino 1955 (posebno poglavlje *Pitagora kao rimski građanin*, str. 108–174). Ipak, njegov sadržaj može se prilično približno upoznati

daleko je od toga da bude jasan i transparentan, ali se nadam da će moje istraživanje donijeti neke zanimljive podatke i možda neku novu ideju — ili barem takvu koja će se pokazati novom u svjetlu novih historijsko-arheoloških pristupa.)”

Michel Humm isto stoji na stajalištu da “gustoća informacija koje su ovi autori prenijeli, kao i vremenska blizina nekih od njih samom događaju, nedvojbeno govore u prilog njegovoj historičnosti”. Ali M. Humm smatra i kako je očigledno riječ o apokrifnim knjigama i o konstruiranom slučaju. u potpunosti izmišljenom, ali i kako je ovaj falsifikat također indikativan za težnje jednog vremena koje je upravo tragalo za drevnim tekstovima.”⁸¹

putem prikaza F. Boyancéa, *REL*, XXXIII (1955), str. 487–498, i I. Lane, *RFIC*, LXXXIII (1955), str. 432–436. — Možda nedostaju i neka već klasična djela o pitagorejstvu, kao što su A. Rostagni, *Pitagorina riječ*, Torino 1924, i M. Meunier, *Istraživanja o pitagorejstvu*, Neuchâtel 1922. Ni u jednom trenutku nisam namjeravala ulaziti u složeno i osjetljivo pitanje rimskog pitagorejstva; moja namjera bila je samo proučiti i obraditi jedan vrlo konkretan slučaj, i na tome sam se zadržala.“

⁸¹ Humm, 2025, 611- 612 : „En 181 av. J.-C., on découvrit à Rome un ou deux (selon les versions) coffres en pierre qui auraient contenu des livres censés avoir été rédigés par Numa Pompilius, deuxième roi de Rome et successeur de Romulus dans la tradition romaine des origines : certains livres, rédigés en latin, portaient sur le droit pontifical ; d’autres, écrits en grec, auraient été des ouvrages de philosophie pythagoricienne. L’épisode de 181 est rapporté par de nombreuses sources, et notamment par Tite-Live et Plutarque, et, avant eux, par les annalistes L. Cassius Hemina, L. Calpurnius Piso, C. Sempronius Tuditanus et Valerius Antias, mais aussi par l’antiquaire Varron¹ : la densité des informations transmises par ces auteurs et la proximité de certains d’entre eux avec l’événement plaident sans conteste en faveur de l’historicité de cet épisode. Les coffres qui contenaient les livres auraient été découverts à l’emplacement supposé de la tombe de Numa, censé avoir été enseveli au Janicule². D’après Tite-Live, ces coffres auraient été des sarcophages dont l’un aurait porté une inscription indiquant qu’il avait contenu la dépouille de Numa. La découverte aurait eu lieu au pied du Janicule, une colline située à l’extérieur de Rome, sur la rive droite du Tibre, et qui était consacrée au dieu Janus dont le culte aurait été instauré, selon la tradition, par le roi Numa³. Il s’agit évidemment de livres apocryphes et d’une affaire montée de toute pièce (certains s’étaient étonnés que des livres aussi anciens se soient aussi bien conservés⁴), mais cette falsification est aussi révélatrice des aspirations d’une époque qui était précisément à la recherche de textes anciens⁵. De fait, la figure de Numa apparaît étroitement liée à l’existence de ces livres, et cette paternité supposée était naturellement censée donner de l’autorité à leur contenu. Numa passait pour le fondateur des principales institutions religieuses romaines et sa figure jouissait par conséquent d’une autorité considérable dans l’esprit des Romains : le contenu de livres qui pouvaient lui être directement imputés ne pouvait manquer d’avoir un certain poids. Le fait que ces livres aient été placés dans un sarcophage, à la manière des livres rituels, mystérieux, astrologiques et pythagoriciens de la littérature sacrée apocryphe d’Alexandrie, se présente comme une garantie d’authenticité⁶. Cela n’a toutefois pas empêché que, sitôt après leur découverte, les livres prétendument de Numa aient été saisis sur l’ordre du prêteur urbain, Q. Petilius Spurius, qui les fit ensuite brûler au Comitium parce qu’ils auraient porté atteinte à la religion publique de l’État romain⁷.

¹ Cassius Hemina, fr. 37 Peter = 40 Chassignet = 35 Cornell (ap. Plin., NH XIII, 84-88) ; Calpurnius Piso, fr. 11 P. = 19 Forsythe = 13 Ch. = 14 Corn. (ap. Plin., NH XIII, 84-87) ; C. Sempronius Tuditanus, fr. 3 P. = 7 Ch. = 3 Corn. (ap. Plin., NH XIII, 87) ; Valerius Antias, fr. 7-8 P. = 9 Ch. = 9b-a Corn. (ap. Plut., Numa, 22, 6 ; Plin., NH XIII, 87) ; fr. 9 P. = 10 Ch. = 57 Corn. (ap. Liv., XL, 29, 8) ; Varron, Curio de cultu deorum, fr. 15 Krahner (ap. Plin., NH XIII, 87 ; Augustin, De civ. Dei, VII, 34) et fr. 16 Krahner (ap. Augustin, De civ. Dei, VII, 35) ; Tite-Live, XL, 29, 3-14 ; Valère Maxime, Faits et dits mémorables I, 1, 12 ; Plutarque, Numa 22, 2-8 ; Les hommes illustres de la Ville de Rome III, 3. Sur les sources de cet épisode, voir notamment J.-M. Pailler (1988 : 624–633).

² Denys d’Halicarnasse, Antiquités romaines II, 76, 6 ; Les hommes illustres de la Ville de Rome III, 3.

³ Tite-Live, I, 19, 2 ; Plutarque, Numa 20, 1–3. Voir P. Grimal (1999² [1945]) ; P. Liverani (1996), et plus généralement sur le Janicule, E.M. Steinby (ed.) (1996).

⁴ Cassius Hemina, fr. 37 P. = 40 Ch. = 35 Corn. (ap. Plin., NH XIII, 86) : « Ces livres, dit-il, étaient de papyrus, et ce qui est encore plus miraculeux, c’est qu’autrefois si longtemps sous terre, ils se soient conservés. Voilà pourquoi, pour une question de cette importance, je vais donner les propres termes d’Hemina : “Les autres se demandaient avec étonnement comment ces livres avaient pu se conserver. Voici l’explication : [...]” » (trad. M. Chassignet, CUF, 1999). Tite-Live, XL, 29, 6 : « Dans l’autre <sarcophage>, deux liasses entourées de cordelettes cirées contenaient chacune

Nasuprot opreznog, kritičkog ili potpunog odbacivanja autentičnosti nađenih spisa, pa i proglašavanja spisa namjenskim falsifikatima stoji stav Emilio Peruzzi, koji, uspoređujući različite verzije, nastoji dokazati opću autentičnost knjiga.⁸² U sličnom tonu rezonuje i Hans Beck, koji iako ne kaže eksplicitno da otkrivene “Numine knjige” nisu falsifikat, ipak to implicira na indirektni način.⁸³

sept livres, non seulement intacts, mais encore d’aspect très récent (recentissima specie) » (trad. Ch. Guittard, CUF, 1986).

⁵ E.S. Gruen (1990 : 166) ; C. Moatti (1997 : 115) ; H. Beck (2018).

⁶ L. Ferrero (1955 : 233). Selon J.-M. Pailler (1988 : 633), « c’est de toute évidence à ce type de littérature que se réfère la remarque de Plutarque [Numa 22, 2] selon laquelle les livres de Numa avaient été “écrits de sa main (ἐγγραψατο μὲν αὐτός), comme les tablettes des législateurs grecs” (ὥσπερ οἱ τῶν Ἑλλήνων νομοθεταὶ τοὺς κύρβεις). Or cette observation doit remonter [...] à une source proche des événements et de l’interprétation “numaisante”. »

⁷ Tite-Live, XL, 29, 11–12 : « Une lecture sommaire ayant fait remarquer au préteur que bien des points étaient susceptibles de détruire les sentiments religieux, il dit à Lucius Pételius qu’il avait l’intention de jeter ces livres au feu [...]. Le préteur affirmait qu’il était prêt à jurer qu’il ne convenait pas de lire ou de conserver ces livres. » (trad. Ch. Guittard, CUF, 1986).”

⁸² Peruzzi, 1973, 107 i d.

⁸³ Beck, 2018, 105–106 : “The Numa books were a societal reality, a truth in the discourse of Roman society. It is noteworthy that no ancient authority, from Hemina to Augustine, ever said they were a forgery. As pieces of documentary evidence, the books were of pivotal importance. This importance is often seen as impacting on the realm of Roman religion: it was argued that their written form might have stirred up the emotions of the masses who, at some point in the near future, would turn to the books as canonical source of authority. Effectively, such a call might have posed a challenge, if not a threat, to the authority of the senate. Faced with this risk, the senate rather opted for an act of *impietas* and burnt the books, not quietly or behind the closed doors of a priestly college, but in an act that fully captured the authority of the patres. Livy (40.29.14) says the books were burnt in *conspectu populi*, emphasizing the public dimension of the senate’s response. ⁴⁴ The aspect of deliberate, ostentatious action is usually augmented with reference to the struggle for social control. The Bacchanalian affair five years earlier, in 186 BCE, notoriously attests to such an overlap of the governance of religious practices and the quest for social authority, when the senate by decree asserted its religious and political leadership over a mystery cult that had grown increasingly divergent from established rites at Rome. ⁴⁵ The question of authenticity obfuscates the nature of the truth of the rolls as believed by Roman society. Whatever might have been extracted from the books in terms of intelligible contents, whether they were by Numa or not, would have posed a similar challenge to the senate. But we can go further than that. For Numa’s books were a challenge to the sum of all traditions at Rome. They had the capacity to undermine the expertise of the senate and priest hoods; of writers of *annales*, *historiae*; of commentators on *leges sacrae*, *decreta* and *responsa*; and of the full array of cult practices at Rome, including their assigned social meaning. ⁴⁶ Modern scholarship looks at those traditions through the kaleidoscope of diversified genres, a process that was initialized by, and took shape with, the rise of historiographical traditions at Rome, with Fabius Pictor making a decisive contribution to this diversification. Yet the inherent assumptions of those genres were the same, and in their quest for authority, they were much more closely associated with one another than sometimes assumed. Drawing on the same societal presumptions and, in part, the same body of material and documentary evidence, the traditions that emanated from Roman society were not genre driven, at least not in the first place.⁴⁷

⁴⁴ Willi (1998), 145–146; Rosenberger (2003), 52.

⁴⁵ Liv. 39.8–18 and ILS 18; Cassius Hemina *FRHist* 6 F 34 = *FRH* 6 F 39. Cf. Pailler (1988); Bauman (1990); Gruen (1990), 34–78; Nippel (1997); Linke (2000), 269–273; Takacs (2000); Orlin (2002).

⁴⁶ See Linderski (1985), who sees the possibility that the book would have impacted the augural discipline. Augustine (civ. 7.35) makes the interesting point that the writings were burnt because they were incompatible with what was written in the books that existed: *quales si libri illi habuissent, non utique arsissent, aut et istos Varronis ad Caesarem pontificem scriptos atque editos patres conscripti similiter incendissent*. Pomponius (D. 1.2.2.39) says that M. Manilius (cos. 149) later published a collection of Numa’s laws in seven books, presumably with commentary. It follows that the books themselves were believed to be erratic, rather than the commentaries that were produced to interpret Numa’s prescriptions.

Naše stajalište je da bi “uvjetna autentičnost” spisa mogla biti i rješenje ove dileme. Ako i stoje argumenti da spisi nisu mogli nastati u vrijeme kralja Nume Pompilije, čak ako se i prihvati kako tradicija o ovom kralju u određenoj mjeri odražava povijesno stanje, onda to ne mora značiti da su spisi nastali neposredno prije svoga otkrića, kao neki falsifikat sa ciljem širenja pitagorejske propaganda ili iz nekih drugih religijskih, dnevno-političkih ili interesnih razloga. Spisi su mogli nastati stvarno u nekom drugom ranijem razdoblju, čak i nekoliko stoljeća prije pronalaska, u nekom kontekstu ili iz nekih razloga koji nisu pravilno protumačeni ni u vrijeme nalaza, a ni u vrijeme modernih istraživanja. Naravno, to bi značilo da su i pohranjeni u sarkofag u to ranije vrijeme.

Ono što je u modernoj i postmodernoj historiografiji, filozofiji i klasičnoj filologiji najviše zaokupljalo pažnju, vrijeme, resurse, i osnovi čega su se donosili i zaključci u vezi spisa pronađenih na Janikulu 181. god. p. n. e. jeste činjenica da su pojedini autori (Valerije Antias – prenosi Livije, Kornelije Pison i Kvint Hemina – prenosi Plinije Stariji) navodili da su neki od tih spisa sadržavali pitagorejsko učenje.⁸⁴ Orijentiranje na primarno problem eventualnog pitagorejskog sadržaja u nalazu iz 181. god. p. n. e. je u određenoj mjeri skrenula pažnju sa potrage za suštinskim kontekstom nalazišta, u smislu njegovog proto-arheološkog značenja i utjecaja na vrlo rovitu političku situaciju sukoba filohelenske, liberalne scipionovske frakcije i helenofobske, konzervativne i katonovske frakcije. Bitno je ponoviti kako izuzev Lucija Petilija, njegovih najbližih prijatelja/prijateljica, Kvinta Petilija Spurina, i radnika (ako su bili pismeni) koji su iskopali nalaz niko više nije imao uvid u sadržaj spisa, pa i u njihovu brojnost (npr. koliko knjiga), tip i jezik/jezike kojima su pisani. A ta malobrojnost onih koji su stvarno čitali je rezultat brzog uništenja tih spisa. Zato je već u epohi klasične civilizacije vladala šarolikost u tumačenju šta su ti spisi, koliko ih je, šta u sebi sadržavaju, na kojem su jeziku pisani. Sve što je o tome napisano je bila puka pretpostavljenost. Radi toga smatramo i kako je insistiranje toliko na pitagorejskom učenju, čisto špekulativne naravi. Ako je na pronađenim spisima i postojao određeni sadržaj na grčkom jeziku, možda je prevashodno to bio tekst koji se mogao protumačiti i sa određenim filozofskim opservacijama, moguće u nekim pragmatičnijim i praktičnijim formama zapisa (pouke, način života, moralne i vrijednosne teze).

Na kraju bi se mogla predložiti i jedna špekulativna teza. Pošto je područje Janikula bilo granična zona Etrurije i Starog Lacija, ne bi možda trebalo ni odbaciti mogućnost kako spisi u svome stvarnom obliku nisu bili napisani ni na latinskom ni na grčkom nego na etrurskom. Do zabune je moglo lako doći jer je etrursko pismo nastalo iz grčkog alfabeta i to njegovog “crvenog tipa”, dok je i latinica njihov derivate, bilo preko etrurskog ili direktno iz kinskog grčkog alfabeta. U tom slučaju, Kvint Petilije Spurin, koji je moguće bio etrurskog porijekla, kao uostalom i mnogi drugi Rimljani, mogao pročitati i pravilnije razumjeti same tekstove. Uostalom, rimska duhovnost se zasniva na etrurskoj i tekstovima na etrurskom, posebice na tagetičkoj objavi i *disciplina etrusca*.

⁴⁷ See also the contribution by Duncan MacRae to this volume, which points to the short comings of rigid genre diversification, and also Rich’s argument (this volume) on the similarity of Fabius Pictor’s and Ennius’ approach to early Roman history.”

⁸⁴ Jérôme Ernest Joseph Carcopino (1926), Delatte Armand, (1936), Georges Dumézil (1996), Giovanna Garbarino (1973), María-José Pena (1979), Andreas Willi (1998), Musial Danuta (2005), Beck Hans, (2018), Michel Humm (2025).

Zaključna rekonstrukcija

Na osnovi svega izloženog moglo bi se pretpostaviti sljedeća okvirna i povijesna rekonstrukcija. Prilikom zemljoradničkih radova na imanju (na brdu Janikul) koje je bilo u vlasništvu javnog pisara Lucija Petilija, tijekom (u proljeće!?) 181. god. p. n. e. pronađeni su nalazi, koji su od strane tadašnjih stanovnika detektirani kao sarkofazi kralja Nume Pompilija. U okviru tih kamenih spomenika pronađeni su i spisi od papirusa. Pravi broj, sadržaji, tipovi i ostali unutarnji elementi tih spisa su nepoznati. Ono što bi se moglo tvrditi da su spisi pisani na pismu/pismima i jeziku/jezicima koji su bili čitljivi i razumljivi tadašnjim stanovnicima. Ono što bi se moglo tvrditi jeste i da su spisi u sebi imali u značajnoj mjeri sakralni karakter. Taj karakter je od konzervativnog dogmate tadašnjeg gradskog pretora Kvinta Petilija Spurina, na osnovi samo njegove osobne procjene, ocijenjen opasnim, subverzivnim i potencijalno destabilizirajućim za ono što je smatrao utemeljenim poretkom i tadašnje "hijerarhije moći". Vlasnik tih spisa, Lucije Petilije, se sa tim nije složio. Lucije Petilije je inače bio u određenoj, možda rođачkoj vezi, sa Kvintom Petilijem Spurinom. Senat je na osnovi prijedloga gradskog pretora donio odluku o uništenju spisa koji su javno, kao u nekom vidu oficijelnog žrtvovanja, spaljeni na Komitiju. To se u potpunosti uklapalo u povijesni kontekst obilježen sukobom između filohelenske, liberalne, scipionovske frakcije i helenofobske, konzervativne i katonovske frakcije. Te godine kada je došlo do nalaza na Janikulu, konzervativna frakcija je imala određenu prednost u moći i utjecaju, ponajviše radi smrti Afrikanca Starijeg. Nepoznato je kakva je bila sudbina kamenih spomenika u kojima su spisi bili pronađeni. Jesu li oni ostavljeni na mjestu nalaza, preneseni na drugo mjestu ili su bili uništeni. Ono što se može tvrditi jeste i to da nalaz iz 181. god. p. n. e. nije bio falsifikat suvremenika. Riječ je o slučajnom nalazu stvarnom neke kamene konstrukcije u kojoj su nađeni i spisi. Moglo bi se i tvrditi i kako su i konstrukcija i spisi nastali u nekom ranijem periodu, ali ne previse vremenski udaljeno u odnosu na godinu kada su iskopani. Možda bi se moglo pretpostaviti da je kamena konstrukcija nastala nekad u IV. ili III. st. p. n. e. Spisi su sigurno nastali prije izgradnje same konstrukcije, ali ne bi isto trebalo precjenjivati drevnost njihovog nastanka. Nepoznati su razlozi izgradnje kamene konstrukcije i pohranjivanja svetih!? spisa u njima.

Concluding Historical Reconstruction

On the basis of the foregoing, the following tentative historical reconstruction may be proposed. During agricultural works carried out on an estate located on the Janiculum Hill, which belonged to the public scribe Lucius Petilius, finds were discovered in the spring (possibly) of 181 BC. These remains were identified by contemporaries as the sarcophagi of King Numa Pompilius.

Within these stone structures, papyrus texts were also uncovered. The precise number, contents, typology, and internal characteristics of these writings remain unknown. It may reasonably be assumed, however, that the texts were written in script(s) and language(s) intelligible to the inhabitants of the time. It is further likely that the writings possessed a markedly sacral character.

This character was, on the basis of his own personal assessment, judged by the conservative and dogmatically inclined urban praetor Quintus Petilius Spurinus to be dangerous, subversive, and potentially destabilizing for what he perceived as the established order and existing “hierarchies of power.” The owner of the texts, Lucius Petilius, did not share this view. It is worth noting that Lucius Petilius appears to have been related, possibly by kinship, to Quintus Petilius Spurinus.

Acting upon the proposal of the urban praetor, the Senate decreed the destruction of the texts, which were publicly burned at the Comitium in what may be interpreted as a form of official ritualized sacrifice. This action aligns fully with the broader historical context marked by the conflict between the philhellenic, more liberal Scipionic faction and the conservative, Hellenophobic Catonian faction.

In the year of the Janiculum discovery, the conservative faction appears to have held a relative advantage in terms of power and influence, particularly following the death of Scipio Africanus the Elder. The fate of the stone monuments in which the texts were found remains unknown: whether they were left in situ, relocated, or destroyed cannot be determined.

It may also be asserted that the discovery of 181 BC was not a contemporary forgery, but rather the result of a genuine accidental find of a stone structure containing written materials. It is plausible that both the structure and the texts originated in an earlier period, though not significantly distant in time from their discovery. One might tentatively suggest a date in the 4th or 3rd century BC for the construction of the stone structure.

The texts themselves must have been produced prior to the construction in which they were deposited; however, their antiquity should not be overestimated. The reasons behind the construction of the stone structure and the deposition of these sacred(?) writings within it remain unknown.

Bibliografija

Kratice

AE L'Année Épigraphique, Paris 1888-

FGH *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Karl Wilhelm Ludwig Müller, Vol. I – V, 1841 – 1884.

FGrH⁸⁵ Die Fragmente der griechischen Historiker

PWRE⁸⁶ Pauly - Wissowa Real-Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart

⁸⁵ "Die Fragmente der griechischen Historiker" (Fragmenti grčkih historičara) je edicija starohelenskih historičara čija djela su izgubljena, ali su od njih sačuvani određeni fragmenti ili sažetci. Autor edicije je klasični filolog Felix Jacoby, i to uglavnom na temelju ranijeg djela *Fragmenta Historicorum Graecorum*, kojeg je u periodu od 1841. do 1873. godina objavljivao Karl Wilhelm Ludwig Müller. Jacoby je svoje monumentalno djelo započeo 1923. god. i na njemu je radio sve do smrti 1959. god. Čitav je projekat bio podijeljen na pet dijelova, od kojih su objavljena samo prva tri. Prvi je obuhvatao mitografe i najstarije antičke historičare (autori 1–63), drugi dio historičare u užem smislu riječi (autori 64–856), a treći dio autobiografe, lokalne historije i djela o stranim zemljama (autori 262–856). Ta tri dijela objavljena su u ukupno 15 tomova. Četvrti deo (biografija i antikvarska književnost) i peti dio (historijska geografija) nikad nisu napisani. Taj zadatak danas pokušava da obavi grupa urednika (*Die Fragmente der griechischen Historiker. Continued*). Brill's New Jacoby (BNJ) objavljuje se na Internetu i daje engleski prevod fragmenata.

⁸⁶Pauly - Wissowa Real-Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft ili Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly-Wissowa takođe i Pauly-Wissowa-Kroll (pored PWRE, skraćenice i P.-W. ili RE) je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko – rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978. god. PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung ("Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redosledu") čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i koja je pokrenuta 1837. god., a nastavljena i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko – leksikografskog djela započeo je Georg Visova sa izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Kroll, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni do 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistematiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci s obzirom na dužinu mogu se smatrati i manjim monografijama. Pojedini članci su bili izdati i samostalno.

Pored toga, od 1964. do 1975. god. je izlazilo skraćeno, modernizovano i svima dostupno izdanje — Der Kleine Pauly Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner. (tzv. „Mali Pauly“). Od 1996. izašlo je 12 tomova Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (tzv. „Novi Pauly“), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka. Osim antike Novi Pauly u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije kao i staroorijentalnim kulturama i egipatskom kulturom kao i kulturama okolnih naroda i vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima Novi Pauly više prati transformacije starovekovnog sveta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje. Specifikum za projekat Novog Paulija je izdanje posebnih svezaka koje se odnose na historiju izučavanja antike i klasičnih civilizacija. Najpre je bilo u vidu izdavanje 12 tomova Leksikona antike, 3 toma ka recepciji antike i jedan registar. Umesto 16 tomova na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a daljih (6 zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Brill izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

Izdanja izvora

Augustin, O Božijoj državi 1957.: *Augustine, City of God, Books 1 – 3*, G. E. McCracken, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Augustin, O Božijoj državi 1963.: *Augustine, City of God, Books 4 –7*, W. M. Green, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Augustin, O Božijoj državi 1982.: *Aurelije Augustin, O Državi božjoj. De civitate dei. sv. I.*, Tomislav Ladan, Zagreb : Kršćanska sadašnjost.

Augustin, O Božijoj državi 1995.: *Aurelije Augustin, O Državi božjoj. De civitate dei. sv. II.*, Tomislav Ladan, Zagreb : Kršćanska sadašnjost.

Aul Gelije 1927.: *Aulus Gellius, Attic Nights*, J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Ciceron 1853.: *Treatises of M. T. Cicero, The Nature of the Gods, On Divination, On Fate, On the Republic, On the Laws, And on Standing for the Consulship*, C.D. Yonge, London : Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden.

Ciceron 1928.: *On the Republic. On the Laws*, Clinton Walker Keyes, LCL.

Ciceron 1961.: *Cicero : De Re Publica, De Legibus*, Clinton Walker Keyes, LCL.

„Diktis Kretski“ 1966.: *The Trojan War. The Chronicles of Dictys of Crete and Dares the Phrygian*, R. M. Frazer (Jr.), Indiana University Press.

Diodor 1946.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IV: Books 9-12.40*, C.H. Oldfather, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Diogen Laertije 1925.: *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers, Volume I, Books 1-5*, R. D. Hicks, LCL.

Diogen Laertije 1925.: *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers, Volume II, Books 6-10*, R. D. Hicks, LCL.

Diogen Laertije 1979.: *Diogen Laertije. Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Albin Vilhar, Beograd : Beogradski izdavačko – grafički zavod.

Dionizije iz Halikarnasa 1937.: *Roman Antiquities, Volume I*, Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1939.: *Roman Antiquities, Volume II*, Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1940.: *Roman Antiquities, Volume III*, Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1943.: *Roman Antiquities, Volume IV*, Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1945.: *Roman Antiquities, Volume V*, Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1947.: *Roman Antiquities, Volume VI*, Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1950.: *Roman Antiquities, Volume VII*, Earnest Cary, LCL.

Fasti Kapitolinski 1954.: *Attilio Degrassi, Fasti Capitolini*, Torino : G.B. Paravia.

Fest, Wallace M. Lindsay (ed.), *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*, Leipzig 1913

Fest, 1839, Sexti Pompei Festi, De verborum significatione quae supersunt cum Pauli epitome, emendata et annotata a Carolo Odofredo Muellero, veneunt Lipsiae, in libraria Weidmanniana Gustavo Hugoni, Antiquum muciorum et sulpiciorum in explanando Romanorum iure civili alumno et aemulo iurisprudentiae doctori quinquagenario, curas hasce in hoc aureo Sexti Pompei libello Romanae antiquitatis fonte inexhausto positas, dedicat Grata Pietas generi.

Fest, 1997, *De Verborum Significatu*, L. Degrassi (ed.), Leipzig: Teubner.

Fragmenta Historicorum Graecorum 1851 : *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Carolus Mullerus, Parisiis/Pariz.

Fragmenta Historicorum Graecorum 1848, 1849, 1851, 1868, : *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Karl Otfried Müller, Karl Müller, Philologue, Theodor Müller, Letronne (Antoine-Jean), Parisiis/Pariz.
<http://www.archive.org/search.php?query=fragmenta%20historicorum%20graecorum>

Fragmenti rimskih historičara 2013.: *The Fragments of the Roman Historians, Vol. I – III*, General Editor T. J. Cornell, Oxford University Press.

Herodot 1920.: *The Persian Wars, Volume I: Books 1-2*, Godley, A. D., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Herodot 1921.: *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4*, Godley, A. D., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Herodot 1922.: *The Persian Wars, Volume III: Books 5 - 7*, Godley, A. D., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Herodot 1925.: *The Persian Wars, Volume IV: Books 8-9*, Godley, A. D., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Herodot 1980.: *Herodot, Historije*, Milan Arsenić, Novi Sad : Matica Srpska

Laktancije 2004.: *Lactantius: Divine Institutes*, Anthony Bowen - Peter Garnsey, Liverpool University Press.

Livije 1919.: *Livy, History of Rome, Volume I: Books 1-2*, Foster, B.O., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Livije 1936.: *Livy, History of Rome, Volume XI: Books 38-39*, Sage, Evan T., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Livije 1938.: *Livy, History of Rome, Volume XII: Books 40-42*, Sage, Evan T.-Schlesinger, Alfred C., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Livije 1959.: *Livy, History of Rome, Volume XIV: Summaries. Fragments. Julius Obsequens. General Index*, Schlesinger, Alfred C., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Livije 1991. : *Istorija Rima od osnivanja Grada*, Miroslava Mirković, Beograd : Srpska književna zadruga.

Livije 1995.: *Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje*, Miroslava Mirković, Beograd : Srpska književna zadruka.

Nepot 1929.: *Cornelius Nepos*, J. C. Rolfe, LCL.

Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, Iz knjige Kornelija Nepota o latinskim povjesnicima*, Josip Miklič, MH.

Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, O istaknutim vojskovođama stranih naroda*, Josip Miklič, MH

Pausanija 1913.: *Description of Greece*, James Frazer (edited with commentary and translated).

Pausanija 1989.: *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasini, Split: Logos.

Plinije Stariji 1945.: *Natural History, Volume IV: Books 12-16*, Rackham, H., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»*, Uroš Pasini, Split: Književni krug.

Plinije Stariji 2015.: *Plinije Stariji, Istorija prirode* (na osnovi *Pliny the Elder – Natural History: A Selection*, objavljeno u poznatoj biblioteci „Penguin Classics“, koje potpisuje prof. John Healy. Beograd : Dosije.

Plutarh, 1914.: *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lysurgus and Numa. Solon and Publicola*, Perrin, Bernadotte, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Plutarh, 1914.: *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, Perrin, Bernadotte, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Plutarh 1931.: *Moralia, Volume III: Sayings of Kings and Commanders. Sayings of Romans. Sayings of Spartans. The Ancient Customs of the Spartans. Sayings of Spartan Women. Bravery of Women*, Frank Cole Babbitt, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Plutarh 1978.: *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N.Đurić, MS.

Plutarh 1988.: *Plutarh, Usporedni životopisi (I - III)* Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.

Sekst Aurelije Viktor⁸⁷ 1973.: *Deeds of famous men (De viris illustribus)*, Walter K. Sherwin, Norman : University of Oklahoma Press.

Valerije Maksim 1888.: *Valerii Maximi Factorum et dictorum memorabilium libri novem cum Iulii Paridis et Iannarii Nepotiani Epitomis*, ed. Carolus Kempf, Lipsiae : Teubneri.

Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1-5*, D. R. Shackleton Bailey, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

⁸⁷ Djelo “Porijeklo rimskog naroda” se pripisivalo dugo Sekstu Aureliju Viktoru, međutim posljednja istraživanja sve više daju na vjerodostojnosti tezi da on ipak nije stvarni autor ovoga jednog vrlo zanimljivog sažetka o rimskim počecima. Djelo je nastalo vjerojatno u drugoj polovici IV. st. n. e. O tome v. Sekst Aurelije Viktor ili Anonim 2004: ii-iii, v.

Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume II: Books 6 - 9*, D. R. Shackleton Bailey, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Valerije Maksim 2004.: *Memorable Deeds and Sayings: One Thousand Tales from Ancient Rome*, Henry John Walker, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge.

Varon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture*, W. D. Hooper-H. B. Ash, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Varon 1938.: *Varro: On the Latin Language, Volume I, Books 5-7*, Roland G. Kent, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Varon 1938.: *Varro: On the Latin Language, Volume II, Books 8- 10. Fragments*, Roland G. Kent, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Tukidid 1919.: *History of the Peloponnesian War, Volume I: Books 1-2*, Smith, C. F., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Tukidid 1920.: *History of the Peloponnesian War, Volume II: Books 3-4*, Smith, C. F., The Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd - Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Tukidid, 1957.: *Tukidid, Povijest Peloponeskog rata*, Stjepan Telar, Zagreb.

Literatura

Bahn, Paul G., ed. 2014. *The History of Archaeology: An Introduction*. London/New York: Routledge.

Beaulieu, Paul-Alain, 1989, *The Reign of Nabonidus, King of Babylon 556-539 B.C.* Yale University Press

Beck, Hans, 2018, The discovery of Numa's writings: Roman sacral law and the early historians, in Kay Sandberg & Christopher Smith (eds.), *Omnium annalium monumenta: Historical Writing and Historical Evidence in Republican Rome*, Leiden–Boston: Brill, 90–112.

Brought, T. Robert, S., 1951, *The Magistrates of the Roman Republic I*, New York: American Philological Association.

Brought, T. Robert, S., 1952, *The Magistrates of the Roman Republic II*, New York: American Philological Association.

Budimir, Milan - Flašar, Miron, 1963, *Pregled rimske književnosti, De auctoribus romanis*, Beograd.

Carcopino, Jérôme Ernest Joseph, 1926, *La basilique pythagoricienne de la Porte majeure*, Études Romaines, L'artisan du livre, Paris

Chase, George Davis, 1897, The Origin of Roman Praenomina, *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. VIII.

Christenson, Andrew L., *Tracing Archaeology's Past: The Historiography of Archaeology*. Southern Illinois Univ Press, 1989.

Deecke, Wilhelm, 1881, *Etruskische Forschungen und Studien*, Albert Heitz, Stuttgart.

- Delatte, Armand, 1936, Les doctrines pythagoriciennes des livres de Numa, *Académie royale de Belgique, Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques* 22, 19–40.
- Dumézil, Georges, 1996, *Archaic Roman Religion with an Appendix on the Religion of the Etruscans*, (translated by Philip Krapp from French original : *La religion romaine archaïque*, Paris: Payot, 1966), Originally published in the United States in 1970 as two-volume by University of Chicago Press, Baltimore and London : Johns Hopkins University Press.
- Eco, Umberto, 1980, *Il nome della rosa*, La nave di Teseo Editore, Milano.
- Eko, Umberto, 2022, *Ime ruže*, prevela sa italijanskog Milana Piletić, Beograd : Vulkan izdavaštvo.
- Đurić, Miloš, 1972, *Istorija belenske književnosti*, Beograd : Zavod za udbenike i nastavna sredstva.
- Đurić, Miloš, 1976, *Istorija belenske etike*, Beograd : Beogradski Izdavačko – grafički zavod.
- Đurić, Miloš, 2003, *Istorija belenske književnosti*, Beograd : Dereta.
- Garbarino, Giovanna, 1973, *Roma e la filosofia greca dalle origini alla fine del II secolo a. C.* I-II. vol. Torino : G. B. Paravia.
- Glyn, Daniel, 1981. *A Short History of Archaeology*. London: Thames & Hudson.
- Humm, Michel, 2025, Le contenu néo-pythagoricien des (faux) livres de Numa, *From the Pseudopythagorica to the Neopythagoreans, Further Studies on the Texts Attributed to Pythagoras and the Pythagoreans, Academia Philosophical Studies* 83, (eds. C. Macris, T. Dorandi, L. Brisson), Baden – Baden : Verlag Karl Alber, 611 – 651.
- Kelly, Robert L – Hurst, Thomas David, 2013, *Archaeology: Down to Earth*, Cengage Learning.
- Kitchen, Kenneth A., *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt*, Aris & Phillips. 1983.
- Kitchen, K.A., *Ramesside Inscriptions, Translated & Annotated, Translations*, Volume II, Blackwell Publishers, 1996.
- Mesihović, Salmedin, 2011, *Revolucije stare Helade i Rimske Republike*“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011.
- Mesihović, Salmedin, 2015, “ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)”, autorsko izdanje, Sarajevo 2015
- Mesihović, Salmedin, 2015a, *Gaj Blosije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta*“, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 44, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 2015, 249 - 265.
- Mesihović, Salmedin, 2016, *Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan -“*, autorsko izdanje, Sarajevo 2016.
- Mesihović, Salmedin, 2016a, „Aristonik i Država Sunca. I. dio“, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIX, Sarajevo, 2016, 103 – 129.
- Mesihović, Salmedin, 2016b, *Helenske apoikije u Italiji i Siciliji*“, autorsko izdanje, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2017, Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan –“, II (printano) izdanje, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo 2017.

Mesihović, Salmedin, 2017a, Geneza zla. Agrarna kriza : ekonomski i socijalni pad Republike“, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo 2017.

Mesihović, Salmedin, 2017b, Aristonik i Država Sunca. II. dio“, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XX, Sarajevo, 2017, 17 – 48.

Mesihović, Salmedin, 2017c, „Helenističke protokomunističke utopističke ideje i filozofska učenja“, Prilozi 46, Institut za historiju u Sarajevu, 2017. god., str. 13 – 52.

Mesihović, Salmedin, 2017d, Helenske apoikije u Italiji i Siciliji“, II (printano) izdanje, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2019, Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa. Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona“, S. O. R. Mentor, Sarajevo, 2019.

Mesihović, Salmedin, 2019a, Kraljevstvo pobunjenih robova“, S. O. R. Mentor, Sarajevo,

Mesihović, Salmedin, 2019b, “Publije Mucije Skevola, jurista, historičar, revolucionar“, S. O. R. Mentor, Sarajevo, 2019.

Mesihović, Salmedin, 2019c, „CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije“, S. O. R. Mentor, Sarajevo,

Mesihović, Salmedin, 2019d, „LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva“, S. O. R. Mentor, Sarajevo,

Mesihović, Salmedin, 2020, *Rimljani : Život, naslijeđe, sjećanje*, O. D. FONT, Sarajevo, 2020

Mesihović, Salmedin, 2020a, Historijsko daleko zrcalo“, O. D. FONT, Sarajevo, 2020.

Mesihović, Salmedin, 2020b, „Kako se kalio revolucionar“, O. D. FONT, Sarajevo, 2020.

Mesihović, Salmedin, 2020c, „Principat. Vlast prvog građanina“ O. D. FONT, Sarajevo, 2020.

Mesihović, Salmedin, 2020d, ORIGINES. Nastanak rimskog svijeta“, O. D. FONT, Sarajevo,

Mesihović, Salmedin, 2021, PRVA REPUBLIKA“, O. D. FONT, Sarajevo, 2021.

Mesihović, Salmedin, 2023, Scipionovsko stoljeće. Hrestomatija izabranih vrela“, izdavač : autor, Sarajevo, 2023.

Mesihović, Salmedin – Kahriman, Dženana – Hadžiabdić, Fadil, 2021, FONTES *Izvori za historiju rimskog svijeta*“, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS i O. D. FONT, Sarajevo.

Murray, Tim, and Christopher Evans, eds. 2008. *Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology*. Oxford: Oxford University Press.

Musial, Danuta, 2005, *Les livres de Numa : remarque sur l'hellénisation de la culture romaine, Society and Religions. Studies in Greek and Roman History*, Toruń: Université Nicolas Copernic, 63–75.

Pailler, Jean Mailler, 1988, *Bacchanalia. La répression de 186 av. J.-C. à Rome et en Italie*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome.

Palavestra, Aleksandar, 2011, *Kulturni konteksti arheologije*, Beograd : Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Pena, María-José Pena, 1979, *La tumba y los libros de Numa, Faventia* 1, 211-229.

Peruzzi, Emilio, 1973, *Origini di Roma II. Le lettere*, Bologna : Pàtron.

Podlecki, A. J., 1971, *Cimon, Skyros and 'Theseus' Bones*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 91, The Society for the Promotion of Hellenic Studies. London, 141-143.

Renfrew, Colin - Bahn, Paul, 2012, *Archaeology - Theories, Methods, and Practice*. London: Thames & Hudson Ltd.

Schlanger, Nathan - Nordbladh, Jarl (eds.), 2008. *Archives, Ancestors, Practices: Archaeology in the Light of Its History*. New York/Oxford: Berghahn.

Schnapp, Alain. 1996. *The Discovery of the Past: The Origins of Archaeology*. London: British Museum Press.

Silverberg, Robert, 1997, *Great Adventures in Archaeology*, University of Nebraska Press.

Sini, Francesco, 1983, *Documenti sacerdotali di Roma antica, I. Libri e commentarii*, Sassari, Libreria Dessì Editrice, 1983

Smith, William,⁸⁸ 1849, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I – III*, London : Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row : John Murray, Albemarle Street.

⁸⁸William Smith (20. V. 1813. – 7. X.1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko – rimske civilizacije:

1. Prvo je 1842. god. objavljen „A Dictionary of Greek and Roman Antiquities“. Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je sam William Smith napisao.
2. Zatim je 1849. slijedio „Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology“ u tri volumena. Ustvari ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W.Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije je učestvovalo još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.
3. I na kraju „Dictionary of Greek and Roman Geography“. Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W.Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela oni se navode kao Smith, W. godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice se uvijek nalazi u inicijalima na kraju članka u konkretno korištenim rječnicima. U slučaju da iza članka/natuknice nema inicijala autora, onda je članak/natuknica napisan od Editor/urednika = Smith, 1867, I, vi : „The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor“.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju „Principia“ za učenje starogrčkog i latinskog jezika, „Student's Manuals of History and Literature“, „Latin–English Dictionary based upon the works of

Smith, William, 1867, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I – III, Boston : Little, Brown and Company.

Smith, Laurajane, *Archaeological Theory and the Politics of Culture Heritage*. London: Routledge, 2004.

Stiebing, William H. Jr. *Uncovering the Past: A History of Archaeology*. Oxford: Oxford University Press, 1993.

Willi, Andreas, 1998, Numa's dangerous books: the exegetic history of a Roman forgery, *Museum Helveticum*, Vol. 55, No. 3, 139-172.

Trigger, Bruce, *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Trigger, Bruce G. 2006. *A History of Archaeological Thought*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.

Forcellini and Freund“ (završeno 1855. god.), „Dictionary of the Bible“ (1860–1865), „Dictionary of Christian Antiquities“ (1875–1880), „Dictionary of Christian Biography“ (1877–1887), „The Atlas“ (1875).

Biografija sa bibliografijom autora

Salmedin Mesihović rođen je 5. IV. 1975. godine u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. godini upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu "Glasinačka kultura". Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu "Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata" 7. VI. 2004. godine u Zagrebu. Naredne 2005. godine nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi "Dezitivati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba" 30. I. 2007. godine u Zagrebu. U martu 2009. godine izabran je u zvanje docenta na oblasti stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a u septembru 2013. godine izabran je u zvanje vanrednog profesora za istu oblast. U zvanje redovnog profesora za nastavne predmete iz drevnih civilizacija, klasične civilizacije i ilirskih studija prof. dr. sc. Mesihović Salmedin izabran je 2. VII. 2019. godine.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio sljedeće knjige: 1. ANTIQVI HOMINES BOSNAE. 2. Revolucije stare Helade i Rimske Republike. 3. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba. 4. Progresivizam. 5. Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara. 6. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, koautorstvo. 7. Historija Autarijata. 8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije. 9. Ilirike. 10. ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije). 11. Filipike. 12. Historija Ilira, koautorstvo sa Amrom Šaćić. 13. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji. 14. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan. 15. Tito i mi – jučer, danas, sutra, koautorstvo. 16. Drugo izdanje knjige "Tito i mi – jučer, danas, sutra", koautorstvo. 17. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji, II (printano) izdanje. 18. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan, II (printano) izdanje. 19. Geneza zla. Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike. 20. Hrestomatija. Origines. Izbor iz izvorne građe o nastanku rimskog svijeta. 21. Bitka za Ilirik. 22. Kraljevstvo pobunjenih robova. 23. Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa – Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona. 24. Publije Mucije Skevola. Jurista, revolucionar, historičar. 25. Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine. Koautorstvo sa Damirom Marjanovićem i Draganom Primorcem. 26. CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije. 27. LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva. 28. Kako se kalio revolucionar. 29. Historijsko daleko zrcalo. 30. Tajna drevnog svijeta: Paladij / The secret of ancient world: Palladium. 31. Izvori o Troji, Ilionu, Wilusi. 32. Prva dalmatinska i Druga dalmatinska kohorta. 33. RIMLJANI – život, naslijeđe, sjećanje. 34. ORIGINES – Nastanak rimskog svijeta. 35. PRINCIPAT – Vlast "Prvog građanina". 36. DOMINAT – Vlast gospodara. 37. PRVA REPUBLIKA. 38. ILIRI – Postanci. 39. Ratni zločini u teoriji i praksi antičkog perioda. Hanibal, ratni zločinac? 40. Atena i Pelazgi. 41. Princepsi peregrinskih civitates provincije Gornji Ilirik / Dalmacije – Principes of civitates peregrinae in province Illyricum Superior / Dalmatia. 42.

Magični svijet Ilira – Historija zaboravljene civilizacije, koautorstvo sa Amrom Šaćić Beća i Edinom Veletovcem. 43. FONTES. Izvori za historiju rimskog svijeta, koautorstvo sa Dženanom Kahrman i Fadilom Hadžiabdićem. 44. Pjesme planina i mora. Kraljevi zmijskog prijestolja. 45. Scipionovsko stoljeće. Hrestomatija izabranih vrela. 46. Rimski grad na sarajevskom polju. Hrestomatija. 47. Priče iz Ilirije. Autarijati i Ardijejci. 48. Tragovi Batona. Vrela za historiju Velikog Ilirskog ustanka. 49. Tajna natpisa br. 46417. 50. Primjeri organizirane i protestne akcije ženske solidarnosti u Rimskoj Republici. 51. Zašto i kako ubiti tiranina? 52. Drevni grad u središnjoj Bosni. 53. Tragovi desitijatskog grada u Sarajevu. 54. Prahistorija i antika prostora Starog Grada Sarajevo: arheološko-historijska sinteza. 55. Parthenska specifičnost. 56. Augustov „Fahrenheit 451“. 57. Atenska naseobina (apoikija) na Jadranu i etrursko gusarstvo. 58. Umijeće rata i diplomatije Publija Kornelija Scipiona. 59. Kir Veliki. Nastanak Irana : između povijesti, ideala i tradicije. 60. Atlantida u antičkim izvorima.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio sljedeće znanstvene studije i članke: 1. BiH kroz prizmu historijskog razvitka religijske misli. 2. Kontroverze u zamisli Apsoluta. 3. Zapad – Realnost i ideja. 4. Rimski vuk i kineski zmaj. Kinesko izaslanstvo Augustu? 5. Kritika suvremenih ideologija. 6. Maes, zvan i Titianos na putu u Hansku Kinu. 7. Rimsko izaslanstvo Hanskoj Kini. 8. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. 9. INSCRIPTIONES LATINARVM SARAIEVONENSIS (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba. 10. Ovidije i Ilirik. 11. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja. 12. Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne. 13. Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija. 14. Blagaj u arheološkim istraživanjima. 15. Katera. (Kasnoantička i ranosrednjovjekovna utvrda). 16. SVPPLEMENTVM REBELLIO ILLYRICI I – Germanikova Pounjska ofanziva. 17. CIVES COLONIAE RIS... – Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog područja. 18. Prilozi antičkoj topografiji Bosne i Hercegovine – dva toponima sa šireg jajačkog područja. 19. Dezitijati u rimskoj armiji. 20. Značenje željeznih mačeva u procesu razvitka ljudske kulture. 21. Podjela provincije Ilirik. 22. RES PVBLICAE SCRIBONIANI. 23. Thallóczy und die Untersuchung der Bezeichnung “Bosna”. 24. Aevum Dolabellae – Dolabelino doba. 25. Bistuenska porodica sa natpisa *CIL* III, 12 768. 26. Problem ubiciranja Desneka. 27. Transformacija identiteta Dezitijata kroz proces romanizacije. 28. Ime ilirskog naroda Dezitijata. 29. Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. 30. Namjesnici provincije Gornji Ilirik / Dalmacije od 42. do 68. god. n. e. 31. HE[... ?]ASTEL [... ?] DAESITIATIVM. 32. Novootkriveni antički epigrafski spomenik iz Ljusine kod Bosanske Krupe. Koautorstvo sa mr. sc. Adnanom Kaljancem. 33. Antičko naselje uz Zimošnicu u Moštrima kod Visokog. 34. Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine. 35. Votivna ara Jupitera Kapitolinskog. Koautorstvo sa Tarikom Silajdžićem. 36. Epigrafski spomenik iz Donje Šibenice kod Jajca. Koautorstvo sa Amrom Šaćić i Edinom Bujakom. 37. Gaj Blossije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta. 38. Aristonik i Država Sunca. I. dio. 39. Familija Publija Kornelija Dolabele. 40. Pobuna panonske armije 14. god. n. e. 41. Aristonik i Država Sunca. II. dio. 42. Baton Dezitijatski, dezitijatska politija i vizija ustanka.

43. Helenističke protokomunističke utopističke ideje i filozofska učenja. 44. Predstave ilirskih *ethne* u *augusteu* u Afrodisiju. 45. Florov podatak o rudarstvu u središnjoj Bosni. 46. Ovid and Illyricum. 47. Otkrivanje homerovskog koda: Tersitov bijes. 48. Novi nalazi iz rimskog perioda u kakanjsko-vareškom području. Koautorstvo sa Samilom Beganović. 49. Troja između mitologije i dokumenata. 50. Novopronađeni epigrafski spomenik princepsa Mezeja u Jajcu. 51. Novi nalazi i perspektive arheoloških istraživanja urbanog i upravnog središta municipija *Aquae*. 52. Osi i Aravisci, Iliri? Na obalama Dunava. 53. Slučajevi Vistilije i Emilije Lepide, primjeri prožimanja seksa i visoke politike u ranom Principatu. 54. Arduba – “Visoki grad”. 55. Tragovi kraja Aqu(a)e, njene municipalne jedinice i antičkog načina života na sarajevskom području. 56. Historijat Odsjeka za historiju/History of the Department of History. 57. Dionisije II. Mlađi i Jadransko more. 58. Reviziono čitanje natpisa koji je res publica Aqu(a)e posvetila Dioklecijanu / Revised reading of the inscription that the res publica Aqu(a)e dedicated to Diocletian. 59. Kult izvorske nimfe i njeno ime u akvesijenskoj jedinici municipalne autonomije. 60. Novi prilozi historiografiji Velikog Ilirskog ustanka – GLAD.

Završna riječ

Ovaj rad je pokazao da slučaj nalaza sarkofaga i svetih spisa na Janikulu 181. godine p. n. e. daleko nadilazi okvire jednog izoliranog historijskog događaja. Riječ je o kompleksnom fenomenu u kojem se prepliću elementi proto-arheološke prakse, političke moći, religijske kontrole i ideološkog sukoba. Analiza antičkih izvora ukazuje da su pronađeni tekstovi, bez obzira na njihovu autentičnost, percipirani kao potencijalna prijetnja stabilnosti rimskog religijskog i društvenog sistema.

Reakcija rimskih vlasti, posebno odluka o javnom spaljivanju knjiga, svjedoči o visokom stepenu osjetljivosti prema svakom obliku znanja koji bi mogao destabilizirati tradicionalni poredak zasnovan na *mos maiorum*. U tom smislu, ovaj događaj može se posmatrati kao rani primjer institucionalne kontrole nad interpretacijom prošlosti i distribucijom znanja.

Istovremeno, ovaj slučaj otvara važno pitanje odnosa između tradicije i inovacije, između religije i filozofije, te između domaćih i stranih utjecaja u formiranju kulturnog identiteta. Upravo zbog toga, nalaz sa Janikula ostaje relevantan ne samo za historiju arheologije, već i za razumijevanje šire dinamike svijeta epohe klasične civilizacije.

